

ॐ

१२२
म. ग्रं. सं. ठाणें
विषय कृषि
सं. क्र. १३५०

REFBK-0003697

REFBK-0003697

.....
अनुक्रम
क्रमांक १३६७, ३१/११/७७

आम्बराई

गिरीशकृत पुस्तकें

अभागी कमल

...हैं काव्य हृदयंगम आहे. विधवेच्या करुण कहाणीचें चित्र अंतरंगांत उठविण्याचें सामर्थ्य त्यांच्यांत आहे. त्यांतले कांहीं भाग तर मनाला चटका लावून सोडणारे आहेत. भाषा सुबोध असून वाचतां वाचतां अर्थ मनांत उतरला जातो. वर्णनांत अतिशयोक्ति आहे तथापि वस्तुस्थितीची जाणीव करून देऊन मनांत तळमळ उत्पन्न करण्यास तिची मदत होईल”.....

—प्रो. धोंडो केशव कर्वे, बी. ए.

कला

.....“अभागी कमल या लोकप्रिय काव्याप्रमाणेंच या काव्याची रचनाहि सफाईदार व सौष्टवपूर्ण आहे...नायकनायिकेच्या सौंदर्यप्रेमापेक्षां त्यांच्या परस्पर प्रेमाचेंच चित्र या काव्यांत अधिक तन्मयतेनें रेखाटलेलें आहे....एक कथनकाव्य या दृष्टीनें हें काव्य निःसंशय सुंदर असून, प्रेमी जीवांच्या निराशेचें यांत केलेलें वर्णनहि हृदयंगम आहे. गिरीशांचे शब्द नेहमींच रेशमाच्या धाग्यासारखे पीळदार पण नाजूक असतात.”...

—महाराष्ट्र, नागपूर.

कान्चनगडगा

या पुस्तकांत आजपर्यन्तच्या स्फुट कवितांपैकी काही निवडक कविता व ‘निर्झरसङ्गीत’ हें खण्डकाव्य हीं सङ्गृहीत केलीं आहेत. हें पुस्तक, लवकरच तयार होईल.

पुस्तकें मिळण्याचीं ठिकाणें:—(१) रविकिरणमण्डळ, ४६१ शनवार, पुणे शहर (२) विश्वनाथ गणेश आणि मण्डळी, १२ बुधवार, पुणे शहर (३) आर्य-संस्कृतिमुद्रणालय, टिळकरस्ता, पुणे शहर. (४) परचुरे, पुराणीक आणि मण्डळी, माधवबाग, मुम्बई.

रविकिरणमण्डळाचें १२ वें पुस्तक

आम्बराई

गिरीश

[सदस्य, रविकिरणमण्डळ]

REFBK-0003697

पुणें

आर्यसंस्कृतिमुद्रणालय

१९२८

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :

बाळूर केशव कानेटकर

रविकिरणमण्डळ, ४६१ शनवार, पुणे शहर

[सर्व हक्क लेखकाचे स्वाधीन]

मुद्रक :

वासुदेव गोपाल परांजपे

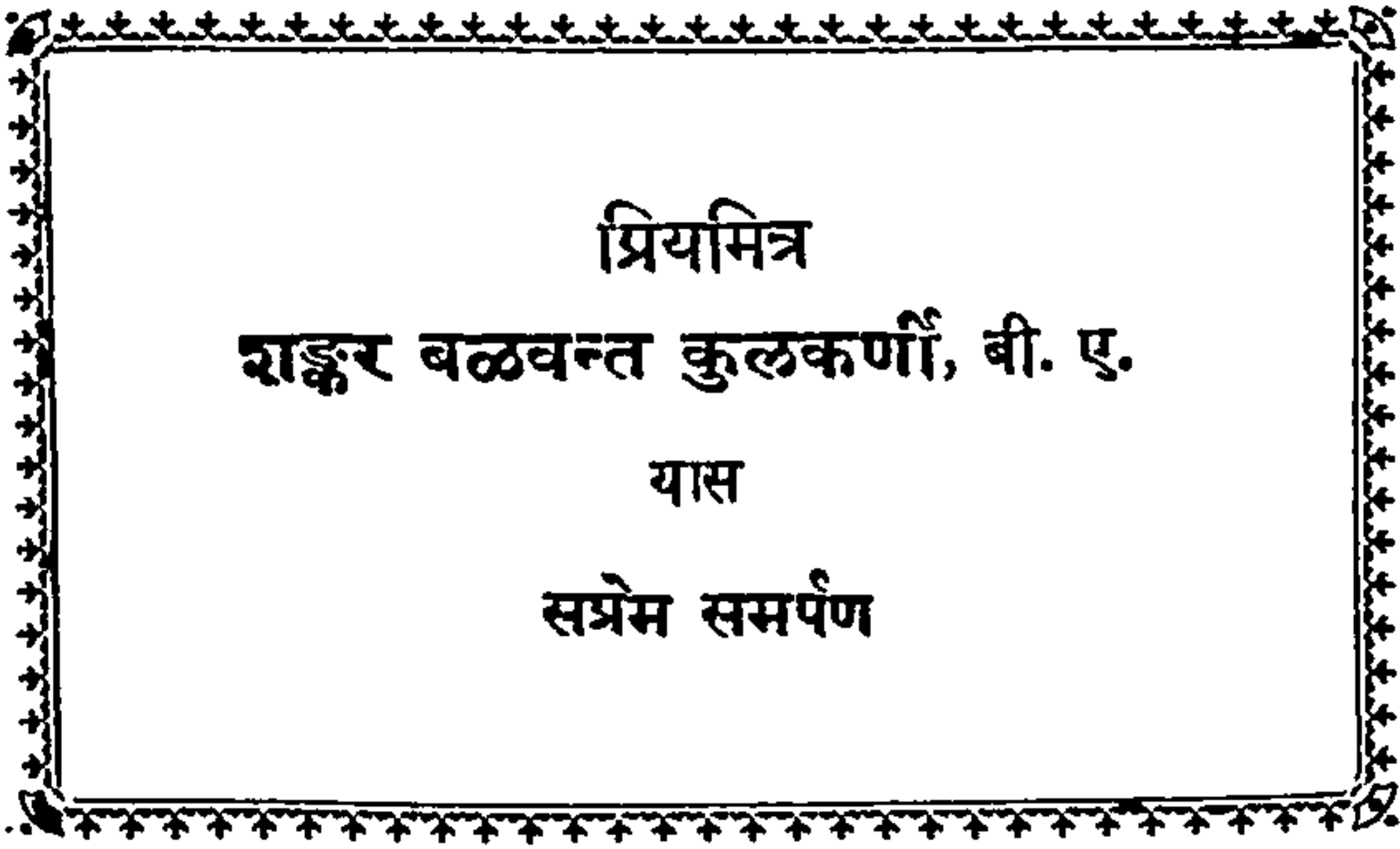
आर्यसंस्कृति मुद्रणालय

टिळकरस्ता, पुणे शहर

१९११ म. २५ सं. २५६

अनुक्रम १११

समाप्त नौः विः १११

रविकिरणमण्डळ

गजानन त्र्यम्बक माडखोलकर

यशवन्त दिनकर पेणढरकर

श्रीधर बालकृष्ण रानडे, बी. ए., एम्. एस्सी.

[सौ. मनोरमाबाई रानडे, बी. ए.]

दत्तात्रय लक्ष्मण गोखले, एम्. ए.

विठ्ठल दत्तात्रय घाटे, एम्. ए., बी. टी.

माधव त्रिम्बक पटवर्धन, एम्. ए.

शंकर केशव कानेटकर, बी. ए.

अनुक्रमणिका

			पान
			९-१६
प्रस्तावना			
बहार	१	ला	हितगुज १
"	२	रा	बापाचें हृदय १०
"	३	रा	शुभमङ्गल १६
"	४	था	काव्यात्म जीवन २२
"	५	वा	कडाका ३१
"	६	वा	शपथ ३८
"	७	वा	शापवाणी ५०
"	८	वा	प्रीतीसाठी ५७
"	९	वा	कसोटी ६३
"	१०	वा	सुखस्मृति ६८
"	११	वा	सहभावनेचें तारायन्त्र ७८
"	१२	वा	रुग्णालयांत ८४
"	१३	वा	स्वार्थत्याग ९३
"	१४	वा	नवें जिणें ९८

शुद्धिपत्र

पान	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१२	१४	नीट	धीट
१७	शीर्षक	बापाचें हृदय	शुभमङ्गल
१९	”	”	”
२१	”	”	”
२७	”	गोड प्रतिकार	काव्यात्म जीवन
२९	”	”	”
४८	४	नाही	नादी
४९	१३	जाहला	जाहलीं
५१	१२	वाची	पाही
६७	४	उटून	उठून
९५	८	राबायला	राबायाला
४ (परिशिष्ट)	३	निसर्गप्रेमत	निसर्गप्रेम

प्रस्तावना

प्रस्तुत काव्य म्हणजे शेतकरीवर्गांच्या स्थितीवर लिहिलेली एक संसार-कथा आहे. १९१५ सालापासून काही घरगुती आपत्तीमुळे मला आपले विद्यार्जन सोडून घरची शेतीभाती पहाण्याचा प्रसङ्ग आला. त्यामुळे साह-जीकच मला हरघडीला शेतकरी लोकांबरोबर वागावे लागल्यामुळे, त्या लोकांचे वस्तुस्थितिनिदर्शक असे एकादें चित्र रेखाटावे ही कल्पना त्यावेळीं प्रथम सुचली. नंतर १९१८ साली या काव्याच्या कथानकाची रूपरेषा मी आखली; याच सुमारास मुम्बईच्या गिरणीमजूरांची स्थिति अवलोकन करण्याचा योग जुळून आला. पुढे १९२५ पर्यन्त कथानकाच्या सम्पूर्ण माण्डणीचा आराखडा मनांत तयार होऊन ता. १३ जुलै १९२५ रोजी मी 'पहिला व्हार' लिहिण्यास हाती घेतला व ता. ६ फेब्रुवारी १९२८ला हे काव्य लिहून सम्पविलें. या काव्याचा जन्मेतिहास थोडक्यांत असा आहे.

हिन्दुस्थान हा कृषिकर्मप्रधान देश असून शेतकी हेंच भारतवासीयांच्या उपजीविकेचें मुख्य साधन आहे. यावरूनच हिन्दुस्थान देश खेडेगावांचाच कां झालेला आहे हें समजेल. फार प्राचीन काळापासून हिन्दुस्थानांत शेतकीलाच विशेष प्राधान्य देण्यांत आलेलें असून, तिचीच स्तुतिस्तोत्रें ठिकठिकाणीं गाइलेलीं आढळतात. वेदकालीन आशीर्वाद देखील 'धनधान्य, पाऊस, गुरेंढोरें यांची समृद्धि होवो' अशा अर्थाचे आहेत. त्याला अनुसरूनच 'उत्तम शेती, मध्यम व्यापार व कनिष्ठ नोकरी' ही म्हण प्रचारांत आली असली पाहिजे. शेतांतली धान्याच्या समृद्धीवर कुटुम्बस्वास्थ्याची उभारणी व्हावी व कुटुम्बस्वास्थावर राष्ट्रीयत्वाची उभारणी व्हावी, अशी आर्यांची

पूर्वपरम्परा आहे. याच परम्परेच्या आधारावर विद्या, कला व संस्कृति यांची पैदास होऊन भरतखण्डास उच्चतम पद प्राप्त झाले. सारांश, पूर्व-कालीन जीवन नैसर्गिक असल्यामुळे ओजशौर्यवलादि अनेक गुणांची सन्वणी झाली व आर्यांची संस्कृति पिढ्यान्पिढ्या चालत राहिली; पण पुढे पारतन्त्र्य व यान्त्रिक युग यांच्या दुहेरी कैचींत देश सापडून याच आर्य-संस्कृतीला ग्रहण लागले.

गिरणींत पैसा मिळतो म्हणून गाव सोडावा व गाव सुटला की शेतीची अनास्था व्हावी हा कुयोग सहजासहजी घडून येऊ लागला. खेडेगावे ओस पडून शहरे भरू लागलीं; अर्थातच शहरे खचून भरल्यामुळे, तिथल्या जीवनक्रमाचे यथायोग्य मोल देण्यासाठी जास्त खपावे, जास्त खर्च करावे व अकालीं मरावे हा प्रकार सुरू होऊन, थोडे मिळवावे, थोड्यांत रहावे पण दीर्घकाल जगावे या अर्थशास्त्राच्या दृष्टीने फायदेशीर असणाऱ्या निय-माला फाटा मिळाला. या खेरीज खेडेगावांतील इतर फायदे जाऊन शहरां-तील नसतीं पापे मात्र पदरास चिकटलीं ते वेगळेंच. सारांश, एकामुळे दुसरे व दुसऱ्यामुळे तिसरे अशी अधोगति सुरू झाली व आपण सर्वच थोड्या-फार प्रमाणांत पोटाचे मजूर बनलों आणि अज्ञान परदेशीं करून आजच्या हीन स्थितीला येऊन पोचलों. परन्तु शेती हेंच भारताच्या समृद्धीचे साधन आहे हें ध्यानांत ठेवून या अधोगतीतूनच आपण उन्नतीचा मार्ग काढला पाहिजे, व त्यासाठी शेतीचा प्रश्न पुन्हा अत्यन्त कळकळीने हातीं घेतला पाहिजे.

प्रस्तुत काव्यांत याच अधोगतीचे एक चित्र रेखाटले आहे. ज्या अनेक कारणांनीं शेतकी अधोगतीला गेली, तीं सर्व कारणे एकाच कथानकांत गोवणे काव्य व कला या दृष्टीने अप्रस्तुत झाले असते; आणि म्हणूनच काव्याची योग्य सजावट करण्यासाठी काही वेचक प्रसङ्ग घेऊन, त्यांवरच 'आम्बराई'ची उभारणी केली आहे. अवेळीं सम्पत्ति व स्वातन्त्र्य हातीं

आल्यामुळें त्यांचें खरें महत्त्व न समजणें, पुष्कळ गरीबांच्या जिवावर एकानें अन्यायानें श्रीमन्त होणें, स्वकष्टार्जित शेतवाडीचें महत्त्व विशेष वाटून त्यांतच स्वर्गसुख अनुभवणें, शेतीच्या मालकी उत्पन्नापुढें नोकरीचा गुलाम-गिरीचा पैसा तुच्छ लेखणें, शहरांतील दिखाऊ श्रीमन्तीपेक्षा खेडेगावांतील खऱ्याखऱ्या गरीबांत सात्विक समाधान मानणें, सुशील पति परिस्थितीमुळें कुशील बनला तरीहि हीनस्थितींत गरीबीचा संसार धीरानें व खऱ्या समाधानानें निपटून, उलट त्याच पतीला आपल्या नैतिक सामर्थ्यानें सुशील बनविणें, दुसऱ्याचें वाटोळें व्हावें व त्याच्या संपत्तीचा व शेतवाडीचा अपहार करण्याची सन्धि आपणांस मिळावी अशी कुबुद्धि मनांत नेहमी वागविणें किंवा मैत्रीसाठी सर्वस्वाचा त्याग करणें, हे जे मनुष्यस्वभावाचे बरेवाईट विशेष आहेत, त्यांचीं चित्रें वाचकांना या काव्यांत आढळतील. शेवटीं नायिकेच्या पदरांत तिच्या निर्मळ एकनिष्ठतेच्या पुण्याईचें फळ टाकण्याबरोबरच शेतीच्या पुनरुज्जीवनाचाहि हेतु साधण्याचा प्रयत्न केला आहे.

हे काव्य साकी या जातींत लिहिलें आहे. कथेच्या दृष्टीनें सर्व कथानकाला एकच वृत्त असणें अधिक श्रेयस्कर असतें. तथापि या जातीचा तोचतोपणा नाहीसा होऊन रुचीलाहि थोडा पालट व्हावा म्हणून, योग्य प्रसङ्गां मधून मधून अनुरूप भावगीतांची कलेच्या दृष्टीनें योजना केली आहे. या भावगीतांपैकीं काही जानपद व काहीं नागर भाषेंत लिहिलेलीं आहेत. जानपद गीतें जानपद चालींत, जानपद थाटानेंच लिहिल्याखेरीज प्रसङ्गाचा उठाव होत नाही. शिवाय उत्तान शृङ्गार व अश्लीलता यामुळें लावण्यांना जें एक हीन स्वरूप आलें आहे व त्यांकडे पहाण्याची दृष्टि साहजीकच हीनपणाची झाली आहे, तीहि, चाङ्गलीं गीतें लिहून साफ करावी, हा या चाली उपयोगण्यांत एक हेतु आहे. 'दारूच्या लावणींत' जानपद चाल व नागर भाषा यांचें मिश्रण केलेलें आहे. प्रस्तुत सहा भाव-

गीतांपैकीं 'गोड प्रतिकार' हें श्रीएकनाथ महाराजांचें आहे व 'न्यहारी' हें माझे स्नेही कवि यशवन्त यांचें आहे; बाकीचीं चार माझीं आहेत.

यानन्तरचा प्रश्न काव्याच्या भाषेसम्बन्धींचा आहे. काव्याची भाषा सोपी, सहज व सर्वजनसमूहाला समजण्यासारखी असावी लागते. ज्ञानेश्वर, नामदेव, तुकाराम व श्रीधर यांच्या भाषेकडे पाहिलें असतां याच मताला बळकटी येते; श्रीएकनाथ महाराजांच्या पदांत याच तत्वाची प्रतीति येते. व रेव्ह. टिळकांच्या कवितेंतहि याच तत्वाचा प्रत्यय येतो. याला अनुसरून मी पूर्वीं याच दिशेनें काही प्रयत्न केले व ते यशस्वी झाल्याचें दिसल्यावरून, प्रस्तुत काव्यांतहि याच तत्वाचा पण अधिक कसोशीनें पुरस्कार केला आहे. इतकेंच नव्हे तर या काव्यांत प्रत्येक सम्भार्षणप्रसङ्गीं जानपद भाषेचाहि उपयोग केला आहे व तो सहेतुक केला आहे. कित्येकांची समजूत अशी असते की, काव्य म्हटलें की त्याची भाषा अवघड, वोजड, रोजच्या भाषेहून अगदी निराळी अशी असलीच पाहिजे; तींत शब्दालङ्कार व अर्थालङ्कार खचून भरलेले असलेच पाहिजेत; कवीची सृष्टि ही सत्यसृष्टीहून अगदी निराळीच असते; तिचा सर्व थाट सत्यसृष्टीहून अगदी वेगळाच असतो. माझ्या मते ही विचारसरणी सदोष आहे. कवीची सृष्टि सत्यसृष्टीहून निराळी असली, तरी ती अगदीच निराळी नसते; इतकेंच नव्हे तर कविसृष्टि ही सत्यसृष्टीवरच आधारलेली असते. कारण असें नसतें तर सत्याचा अपलाप झाला असता. सत्यसृष्टींत हरघडीला डोळ्यासमोर दिसणाऱ्या साधारण चित्रालाहि कवि आपल्या कुन्वलीनें खऱ्या सौन्दर्याचा रङ्ग चढवून काव्यात्म बनवितो. छायाचित्रकाराच्या कौशल्यामुळे साधारण देखाव्याचें देखील स्वरूप छायाचित्रांत जसें मनोहर दिसतें व त्यांत वास करणाऱ्या अंतर् सौन्दर्याची जशी आपणांस तात्काळ प्रतीति येते, त्याचप्रमाणें कवीच्या हस्तजादूची

स्थिति असते. सत्य आणि सौन्दर्य यांना सोडून कवीला अगदी स्वतंत्रपणे आपली निराळी अशी सृष्टि कधींहि निर्माण करतां येणार नाही. हें सर्व जर खरें आहे, तर ज्या सत्यसृष्टीवर कवीच्या सृष्टीची उभारणी झालेली असते, त्या सत्यसृष्टीतील भाषेचें कविसृष्टींत अनुकरण करणें हेंच वाजवी आहे; आणि असें जर केले नाहीं तर जानपद पात्रें देखील संस्कृत-शब्दप्रचुर अवघड भाषा बोलतात, असा त्याचा अर्थ होईल व काव्यांत कृत्रिमता येईल. नाटकामधें देखील पात्रानुरूप भाषा घालण्याचा साम्प्रदाय या दृष्टीनें अत्यन्त नैसर्गिक आहे व त्यांतच नाटककाराचें खरें कौशल्य असतें. काव्यामध्ये सम्भाषणप्रसङ्गाच्या वेळेस पात्रानुरूप भाषा घालून कवीला जेव्हा स्वतंत्रपणें काही साङ्गायचें असतें त्यावेळीं त्यानें तें स्वतांच्या भाषेंत साङ्गावें हेंच उचित होय. या तत्त्वाचा उपक्रम कवि 'चन्द्रशेखर' यांनीं आपल्या 'काय हो चमत्कार' या काव्यांत फार सुन्दर रीतीनें केला आहे. प्रस्तुत काव्यांतील पात्रें शेतकरी वर्गातील असल्यामुळे वरील तत्त्वाला अनुसरून त्यांच्या सम्भाषणाची भाषा जानपद ठेवणेंच अधिक योग्य आहे. केवळ नवीन टूम म्हणून तें केलेलें नाही. शिवाय प्रदीर्घ काव्यास चढविलेला प्रान्तिक भाषालङ्कार प्रसङ्गाच्या औचित्यानें विशेष खुलून दिसतो; म्हणजे स्थानिक प्रसङ्गाचें चित्र प्रान्तिक भाषेच्या चौकटींत अधिक उठून दिसतें. वाचकांनीं या गोष्टी लक्षांत ठेवून प्रस्तुत काव्याकडे पहावें.

आता आम्बराईत अङ्गिकारलेल्या शुद्धलेखनपद्धतीचा विचार करून ही लाम्बलेली प्रस्तावना सम्पवितों. शुद्धलेखनाचा प्रश्न म्हणजे प्रामुख्याने अनुस्वारांचाच प्रश्न आहे. मराठीतील अनुस्वाराचे उच्चारित, अनुच्चारित व अर्धोच्चारित असे तीन प्रकार होतात. उदाहरणार्थ [१] गंगा, [२] त्यानें व [३] सूत्राल्या. यांची व्यवस्था भाषेंत कशी लावावयाची हीच

मुख्य अडचण आहे. या बाबतींत एक सर्वसाधारण नियम असा साङ्गतां येईल कीं ' उच्चारित अनुस्वारांबद्दल संस्कृताप्रमाणें अनुनासिकें घालावीं, व ज्या अनुच्चारित अनुस्वारांना व्याकरणाचा शास्त्रीय आधार नाही, किंवा ज्यांना तो असूनहि ज्यांच्यापासून भाषेंत कोणतेंच विशिष्ट कार्य होत नाही, त्यांना फाटा द्यावा; अर्धोच्चारित अनुस्वार मात्र जसेच्या तसे ठेवावेत.' आता वरील नियमांचा क्रमशः विचार करूं.

काही लोकांचें असें म्हणणें आहे की उच्चारित अनुस्वारांबद्दल पोकळ शून्य व अनुच्चारितांबद्दल भरीव शून्य लिहावें. पण एकतर या योजनेला पूर्वपराम्परा नाही; दुसरें असें की मूळ संस्कृतमध्ये जी या सम्बन्धीची परम्परा आहे ती अजून निरूपयोगी ठरलेली नाही; व तिसरें म्हणजे ही योजना मराठींत एक नवीनच उपाधि निर्माण करील. लेखकाच्या हलगर्जीपणामुळें जिथे अक्षरांचाच स्वाहाकार किंवा घोटाळा होतो, तिथे भरीव व पोकळ शून्यांचा घोटाळा माजेल यांत शङ्काच नाही; आणि म्हणूनच संस्कृतमध्ये उच्चारित अनुस्वार अनुनासिकानें दर्शित करण्याची जी चाल आहे तिचाच आपण सर्वस्वीं स्वीकार केला पाहिजे. असें करण्यामध्ये एकतर खऱ्या शास्त्रीय पद्धतीचा व पूर्वपरम्परेचा स्वीकार केल्यासारखें होईल व दुसरें म्हणजे अनुस्वारांची जवळ जवळ निम्मी अडगळ दूर केलीसं होईल. यावर काहींचें म्हणणें असें आहे की, असें करण्यानें प्रत्येक अनुनासिकागणिक एक एक अक्षर वाढतें व लिहितांना थोडें अवघड जातें. त्यावर असा प्रश्न आहे की, संस्कृत लिहितांना काय होतें? शिवाय इतर बाबतीच्या वेळीं जर आपण संस्कृत-मराठीच्या जिव्हाळ्याच्या सम्बन्धाकडे बोट दाखवितों, तर यावेळींच त्यापासून दूर कां रहावें? आता राहिला प्रश्न अवघडपणाचा. पण ही समजूत फोल आहे. लिहितांना अवघड जाणें किंवा सोपें जाणें हा सारा निव्वळ सवयीचा प्रश्न आहे. हल्ली काही

शाळांतून मुलांमुलींना इङ्ग्रीजी धावत्या लिपींत लिहावयास न शिकवितां छापण्याच्या लिपींत लिहावयास शिकवितात; आणि अनुभव असा आहे की, दोन्ही तऱ्हेनें शिकलेल्या मुलांमुलींना विश्वविद्यालयांतील प्रश्नपत्रिकांचीं उत्तरे देतांना ठराविक मजकूर लिहिण्यास सारखाच वेळ लागतो. तेव्हा लिहितांना अवघड जातें किंवा वेळ लागतो या कल्पना केवळ कल्पनाच आहेत; आणि ह्मणून उच्चारित अनुस्वारांबद्दल अनुनासिकांचीच योजना करणें श्रेयस्कर आहे.

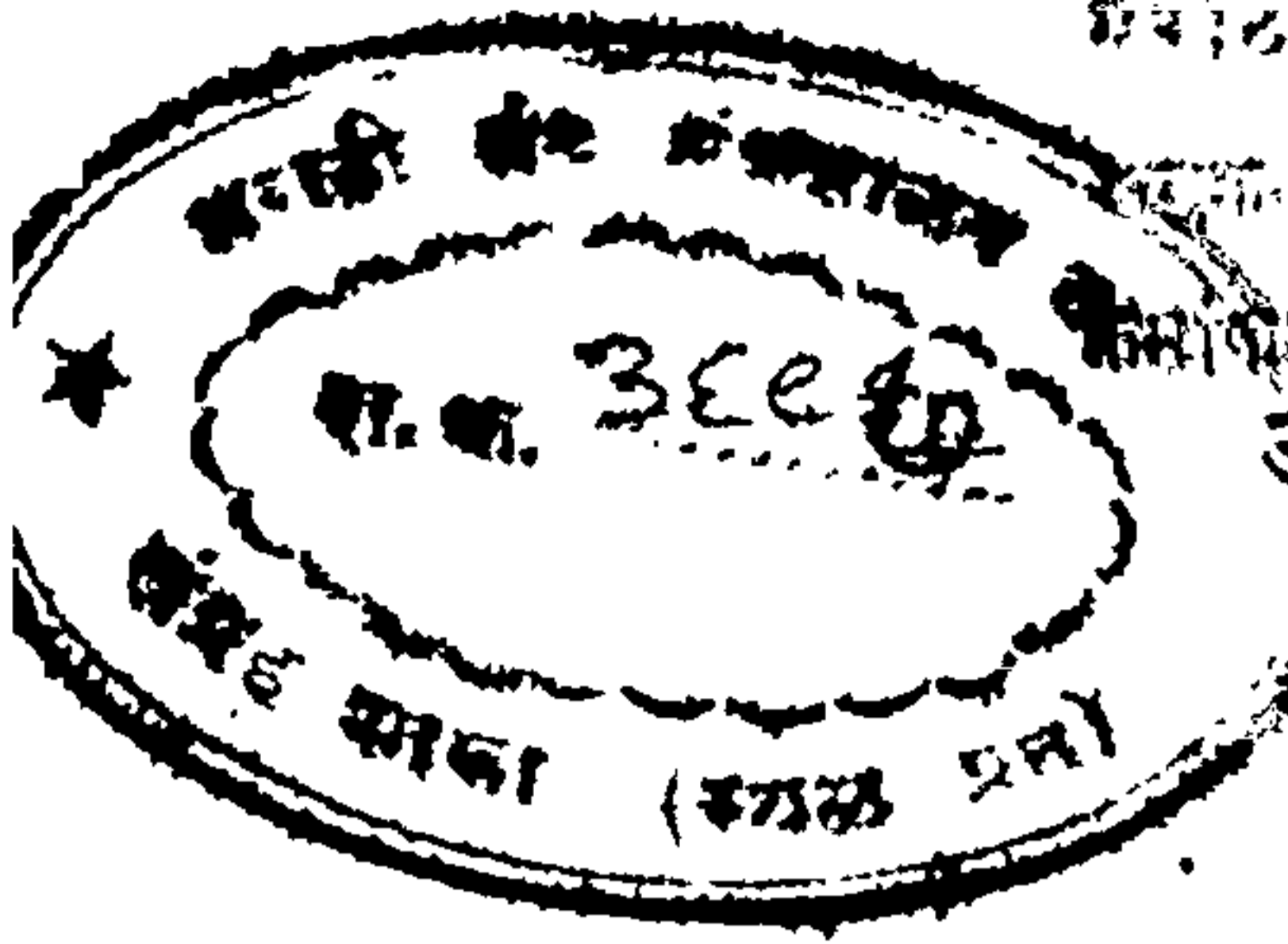
दुसरा प्रश्न अनुच्चारित अनुस्वारांचा. ज्यांना व्याकरणाचा आधार आहे व ज्यांच्याकरवीं मराठींत काहीतरी विशिष्ट कार्य होत आहे, अशीं मराठींत फार थोडीं स्थळे आहेत. अशा ठिकाणीं शब्दयोजना करतांना त्यांच्यावरील अनुस्वार ठेवण्यास मुळींच हरकत नाही. उदाहरणार्थः—तृतीया, चतुर्थी व सप्तमी यांच्या प्रत्ययांवरील अनुस्वार, अनेकवचनाच्या सामान्य रूपांवरील अनुस्वार, नपुंसकलिङ्गत्वामुळें येणारे अनुस्वार, प्रथमपुरुषी क्रियापदांवरील अनुस्वार, 'करीं, पाहीं' यांसारखीं द्वितीयपुरुषी एकवचनी आज्ञार्थी रूपें [हीं बहुधा कवितेंत येतात] यांवरील अनुस्वार, व अर्धोच्चारित अनुस्वार हे सर्व ठेवावयास हवेत. 'जों तों' यांवरील अनुस्वार विशिष्ट अर्थाचे सूचक असल्यामुळें ते ठेवावयास हवे. 'का' व 'कां' यांचीं कामें निरनिराळीं असल्यामुळें पहिल्यावर अनुस्वार नको पण दुय्यावर दिला पाहिजे. 'किंवा' या अर्थी येणारे 'कीं' व फार्शी शब्दाचें अपभ्रष्ट रूप 'की' यांमध्ये घोटाला झाला आहे. दुसऱ्याचा उच्चार जे सानुनासिक करितात तरी तो चुकीचा आहे व त्यावर अनुस्वार नको. त्याचप्रमाणें 'आता, काही, नाही, पुढे, जेथे, कोठे, जेव्हा, भोवते' वगैरे शब्दांवर अनुस्वार देण्याची जरूरी नाही. खरी अडगळ माजविले आहे ती याच शब्दांनीं व तीच आपण निर्विकारपणें दूर केली पाहिजे.

आम्बराईतील शुद्धलेखन वरील नियमांला धरून आहे. प्रस्तुत पुस्तक रविकिरणमण्डळाचें बारावें पुस्तक म्हणून प्रसिद्ध होत आहे. मण्डळानें शुद्धलेखनाचा प्रश्न अगदीं प्रथमपासून हातीं घेऊन, त्याला एकमतानें निश्चित असें स्वरूप दहाव्या म्हणजे ' प्रभा ' या पुस्तकापासून दिलेले आहे. या नियमांला अनुसरून या पुस्तकांत काही अनुस्वार गळले असल्यास किंवा जास्त दिले गेले असल्यास ते मुद्रणदोष समजावे. अक्षर ऱ्हस्व असून त्याचा उच्चार मात्र जिथे दीर्घ आहे, तिथे त्याच्या डोक्यावर आडवी रेघ [उदा० नग०, डोळ०] दिलेली आहे, तिची उपयुक्तता वाचकांच्या लक्षांत येईलच.

आज हें काव्य हातावेगळें होत आहे. अशा वेळीं होणारें दुःख आनन्दमिश्रित असलें तरी, असलें कार्य पार पाडण्यास ज्यांचें ज्यांचें साहाय्य झालेलें असतें त्यांच्या ऋणाची स्मृति होऊन, अन्तःकरण कृतज्ञतेनें भरून आल्याखेरीज रहात नाही. तथापि हा उपचार न पाळतां ' ही सर्व श्रीशारदेचीच कृपा ' असें म्हणून तिच्याच चरणीं सविनय वन्दन करणें श्रेयस्कर.

रविवार
१५ जुलै १९२८
पुणे शहर

गिरीश

आम्बराई

बहार १ ला

हितगूज

वर्षतूच्या सरी थाम्बुनी गढूळलेले पाणी
खळखळ वाहत होते आता शुभ्र स्फटिकावाणी
त्या पाण्याच्या तुषारमाळा घालुनि वेली काही
आनन्दानें पुलकित झाल्या रानीं ठायीं ठायीं
शिवारांतलीं हिरवीं धाटें डोलुनि वान्यासङ्गें
शरदागमनीं सळसळ करितीं अपुल्या अङ्गविभङ्गें
हिरवाळीचे बान्ध थाटले शेताच्या बाजूनीं
रानफुलांचे तुरे तयांतुन बघती डोकावूनी
ओढ्याकाठीं कुठे उतरणीवरती अम्बेओळ
पाय पसरुनी अडवित होती जलवन्तीचा घोळ
नवीन थण्डी नुकती कोठे फिरूं लागली रानीं
शरदतूचे ओठ हालले मन्द जळीं लहरीनीं

पूर्व दिशेला दूरावरती डोङ्गर होते तीन
दोन बाजुंला देन, आणखी मधला होता सान
निळसर त्यांच्या पोशाखानें मोहुन जाती डोळे
शिखरावरुनी चमकत येती किरण रवीचे कवळे
पुढें पसरलें लाम्ब उतरतें माळरान हें थोर
काळे पिवळे तापस गोटे तपार्थ बसले घोर
कांठे कोठे सुन्दर होत्या काळ्या फत्तरखाणी
नजर ठरेना असलें होतें निळसर त्यांचें पाणी

दि:

नों दि:

उन्वसखलता आली कोठे कोठे उन्ववट्यांनी
 खुरट्या गवतामधून भरलें रान कुठें काट्यांनी
 माळापासुन खाली खाली काळवटीचीं रानें
 दोबाजूंना दूर पसरलीं फुल्लनिया बहरानें
 मधल्या डोङ्गरखोऱ्यामधुनी ओहळ निघुनी एक
 वाहत वाहत आला खाली गाणीं गात अनेक
 ओघळींतुनी ओहळ खाली माळावरती आला
 जळविस्तारें मार्ग खोदुनी आता रुंद जहाला
 डोङ्गरओढा वरून खाली जलद खळाळत वाहे
 खडकांमधुनी गोट्यांमधुनी एकसुरानें वाहे
 मधेच कोठे पाण्यामध्ये शोभे खडकी बेट
 शुभ्र तुऱ्यांचे त्याच्याभवती वरती आले देठ
 शेवाळोनी जळांत गेले बाजुस फत्तर काही
 गळां घातलीं होतीं लेणीं रानपाचुर्चीं वा हीं
 मधेच मार्गीं आ वासोनी काळ्या कड्गोऱ्याची
 ठाण माण्डुनी दरड बैसली होती दों डगरींची
 दरडीवरच्या कड्गोऱ्यावर पाणी नाचत आलें
 तिथुन आपटे दोंपुरुषावर खाली फेसळलेलें
 प्रवाह काही मन्द बाजुचे खोबणींतुनी खाली
 खडकावरुनी पाझरताना भवती भिजवण झाली
 प्रपात बनला सुन्दर तेथे, डोह साचला खाली
 फाटुन वाहे शरदतूचें पाणी कितिक पखाली
 दोन बाजूंना डगरी होत्या मुरमाडाच्या उन्व
 खोल तळांतुन झुळझुळलें जळ, खेळत मुरड्डीनीच
 नागमोडिचे वळण घेउनी पाउलवाटा खाली
 डगरीवरुनी गेल्या होत्या तळांत पाण्याजवळी

वेळू आणि अम्बेरीच्या हाच शिवेचा ओढा
खाली जाउन वळला होता कृष्णाबाजुस थोडा

दक्षिण डगरीवरती होती मिनली अम्बेराई
शीतळ छाया अन्तर्भागीं तिची दाटनी राही
अम्बेराईजवळी होतें शिवार हिरवेगार
नाचत होतीं पिकें तयावर जणु अभिमानें फार
मधेंच होता माळा तिष्ठत पायावरती चार
मोटेजवळी पाचटलेलें शोभे छप्पर फार
उत्तर-डगरीवरती होतें पडीक हिरवें रान
पलीकडे त्या, मळा केळिचा लावी कोणी छान
शेतवाडिची हिरवळ पसरे दूर दूर त्याभोती
त्यांच्या हसऱ्या वदनीं होते नाचत पाचूमोती
वरती आलीं कुठें उसाचीं तरवारीचीं पातीं
हिरव्या रुन्दट पानीं शोभे हळदीवरचो कान्ती
कुठे बाजरी कोठे अरगड फुलेऱ्यांत तों आली
भुइमुग-बान्धावरती लवल्या फळभाज्यांच्या वेली
मध्यावरती विहिरी होत्या तुडुम्बलेल्या दोन
भिजलीं शेतें मोटेखाली दिवसां पाटांतून
तिथेच जवळी दाट थाटलीं विविध तरुंचीं राई
सान बगीचा योजकतेची दावी नत्र चतुराई
धावेजवळी नीटनेटका, शीतळ छायेखाली
कृष्णि कौलारू सुन्दर सोपा धनी तेथला घाली
गोठ्यामधुनी गुरेवासरें खातीं हिरवा चारा
नवी हुशारां देई त्यांना थण्ड रानचा वारा

गडीमाणसें मोट चालतां. आनन्दानें गातीं
 पक्षी त्यांना साथ आपुली मञ्जुळ गानीं देती
 थण्डीमधल्या साज्जरातच्या गोष्टी झाल्या खाक
 आणि बाजुला उरली होती शेकोटीची राख
 सुटली होती समोर गाडी, टेकुनि जू भूमीला
 किंवा होतें उद्योगानें वाकविलें लक्ष्मीला ?
 धन्य धन्य तो धनी, जयाच्या, असल्या, पायापाशीं
 अतुल लोळती स्वर्गसुखाच्या नवलाईच्या राशी

रङ्ग लागला उधळायाला आकाशांतून कोणी
 पूर्व दिशेनें त्यास गाइलीं प्रेमभरानें गाणीं
 कणाकणांतून गायनलहरी घुमल्या त्याच्या गोड
 थरथरलें जळ शरदतूचें; फुलले तुंदर मोड
 पहाटवारा, त्यांत गारठा वाहे रानांतून
 हळूच जाई वनराणींना प्रेमें स्पर्श करून
 पडली होती आज गुलाबी थण्डी रानोरानीं
 दहिवर होतें टपकत खाली तरुवर पानोपानीं
 रविरायानें त्यांत उधळलें वरून आता चूर्ण
 तरुराजीची किनार नाजुक पिवळी शोभे पूर्ण
 पिवळ्या किरणांमध्ये किंवा विणुनी हिरवा पोत
 प्रियेस शालू गर्भरेशमी आणि धरणीकान्त
 आणि नेसली वसुन्धरा तो आनन्दानें दिव्य
 तरी आगळी शोभा तिजला आली होती भव्य
 वारा होता फुलवित कोणा आलिङ्गनदानानें
 भुङ्गे मञ्जुळ गुञ्जन करुनी रमले मधुपानानें
 मराठमोळा लतिकावेली लाजुनि लवल्या खाली
 माना मुरडुन वळल्या काही, लपवायातें लाली

डोळे मोडून कांतुकलेल्या बान्धाजवळी कोणी
 पहात होत्या अजून इकडे ऐकुन गुब्जन-वाणी
 शरदानें तर जलदेवीचें चुम्बन घेउन गोड
 लज्जालहरी मधुर उठविल्या युक्तीनें बिनतोड १००
 सात्विक श्रृङ्गाराच्या लीला वठल्या पानीं पानीं
 चाटे मोहक विश्व उदेलें आनन्दाचें, रानीं
 अशाच आनन्दानें भरुनी हृदयीं आज मुरार
 बान्धावरुनी पहा चालला प्रफुल्लतेनें फार

शोकनोक तर पाहुन घ्यावा चालीची ती ऐट !
 नजरेमधली मोहक जादू आणि हासरे ओठ !
 रुबाव वदनीं लालबुंद या ! विशाल भाळीं फेटा
 वाऱ्यावरती सुटला शमला ! रङ्ग मजेचा मोठा !
 सरळ नासिका, ओठ कोवळे, डोळे पाणीदार
 मिस्रुड कोठे नुकती फुटली ! भुवया वक्राकार
 मांसल गर्दन, पेलदार ही छाती, बाहू लाम्ब
 चिवटपणाला केवळ होते पोलादाचे खाम्ब
 कठिण पोटऱ्या, बान्धा नाजुक, मूर्त जरा शेलाटी
 काटकतेला वंशतरुची परन्तु केवळ काठी
 नवी गुलाबी आंत दण्डकी, वरती पैरण छान
 मल्मलींतुनी खुलून दिसला सुन्दर आंतिल वाण
 सुवक साखळी, बुदाम आणिक चुबका घागरियाचा
 शुभ्र रुपेरी शोभत होता सुन्दर, छातीवरचा
 ऐटबाज हें धोतर कसलें किनारिचें कमरेला
 मराठशाही जोडा पायीं शोभा देई ल्याला

ऐन बाविशां पुरी उलटली अजुनी त्याला नसली
थोराडाला तालिमबाजी तरि ही खुलुनी दिसली

गावामधल्या घरीं न आली मुळींच त्याला नीजः
भल्या पहाटे म्हणून उठला मुरार होता आज
जोरजोडिचे हात कराया देवळांत तो गेला
परि लागेना चित्त म्हणूनी परत घराला आला
स्नानानन्तर करुनि न्यहारी लगबग पैरण घालीः
गूढ मनींचें मनीं ठेवुनी स्वारी आज निघाली
सूर्य कासराभर वर आला ! मुरार आला रानीं
उचम्बळे मन आंतून, लागे, उडूं पाखरावाणी
शरदतूचे शृङ्गाराचे त्यांत पाहुनी खेळ
आज सोडिला पुरा मनानें खराच त्याच्या ताळः
किल्ल्यावरती किल्ले बान्धुनि मनोराज्य जें केलें
चित्त तयानें रङ्गुनि वर वर पुढे तरङ्गत गेलें
निश्चित होतें परन्तु त्यानें आज ठरविलें काही
आणि कराया तेंच चालला मळ्याकडे लवलाही
गरगर होतीं फिरत लोचनें पिकावरुनी रानीं
त्यांत बहरलें आंतुन मानस आशामय कुसुमांनीं

चालुनि आतां झपाझपा तो आला मोटेजवळी
आणि सुभान्या गड्यास देई हाकेची आरोळी
उत्तर आलें मुळीं न, घुमला राइंत केवळ नाद
तोंच खिलारीजोडीचा ये डरकाळीचा शब्द
गाय हम्बरे; शेपुट हलवी उत्सुकतेनें पाडा
मुरार गेला जवळ, होउनी हाकेसरशीं वेडा

पाठीवरती थाप टाकली त्यानें गोब्जाहनी
 प्रत्युत्तर ही दिलें तयांनीं पुनरपि हुम्बारुनी
 अर्धीर झालीं गुरेंवासरें, अर्धीर झाला तोही
 नवीन जादू त्यांत मनाला आंतुन काही मोही
 विचार करुनी जरा मनाशीं, गुरें सोडिलीं त्यानें
 घेऊन चाले तीं पाण्यावर, सरळ पुढे मार्गानें
 हसुनि मनाशीं पुढे चालला, भान राहिलें नाही
 ओढ लागुनी गुरें चाललीं मागुनि मार्गांनीं ही
 मनांत होतें रङ्गत त्याच्या सुन्दर काही चित्र
 आनन्दानें भरली त्याची दुनिया आज पवित्र
 कल्पनेंत तों दिसूं लागलें समोर त्याला कोणी
 मोहनमन्त्रें भासुनि चाले दृष्टि पुढे लागोनी
 वाटे घेउनि विळा, कसूनी सुन्दर साधी साडी
 पिकांत राहुनि उभी कुमारी कोणी कणसें मोडी
 पुन्हा वाटलें रूपसुन्दरा मराठमोळा बाला
 गोफण घेउन राखित होती आज पित्याचा माळा
 तोंच लोपुनी दृश्य, निराळें दिसलें तन्नयनाला
 डोकीवरती घडा घेउनी चाले ती पाण्याला
 डोळे फाडुनि पुनःपुन्हा तो समोर पाहूं लागे
 आणि पाहुनी सुना सृष्टिचा फलक, मनीं तो भागे
 हिरवाळींवर, रविकिरणांवर आणि ढगांवर काढी
 मनःशक्तिनें सुन्दर चित्रें तिची, आंत जी ओढी ?
 वेळू-अम्भेरिच्या शिवेचा ओढा जवळी आला
 मनांत चाले तरि तो अपुल्या रङ्गवीत चित्राला
 भान न त्याला गुरें-वासरें जरी राहिलीं मागे
 झरझर आला डगरीवरती ओढ लागुनी वेगें

आम्बराई

उमे ठाकुनी, क्षणैक त्यांनं जरा पाहिलें खाली
मानाजीची सगुणा त्याला दिसली पाण्याजवळी

उभा ठाकुनी मुरार, हृदयीं चित्र साठवूं लागे
नकळे त्याला 'रमलों, निजलों किंवा आहों जागे'
दों डोळ्याची दुर्बिण होती नीट लागली खाली
तिथे जिवाची मैत्रिण वधुनी हसे जरासा गालीं
धवधव खाली फेसळलेली ओतत होती धार
किंवा ओती कुणी फुलांचे वा मोत्यांचे हार
तिथेच खडकांमधुनी बारिक एक जिव्हाळा आला
पान लावुनी घडा तिनें त्याखाली होता धरिला
वाकुनि खाली पाठमोरि ती रमली होती त्यांत
भरतां भरतां घडा तिला ही गाई मड्गल गीत
किंवा मनिंच्या हितगूजाला निर्झर उत्तर देई
म्हणुनी रमली एकमनांनं गायनरङ्गीं ती ही
कीं आठवलें गान कुणाचें ऐकुनि त्यांतील गाणें,
कीं शेलार्था मूर्त सावळी दिसली आंत, न जाणे.
जरा ओणवी असून, इकडे वळली होती पाठ
डोईपदराआडून शोभे घन केशांची गाठ
हिरव्यापानीं रानफुलें ती गुंफुन, खोवी त्यांत
पदराखाली दिसली, येतां उलटा वारेझोत
नीटस बान्धा प्रमाणसुन्दर ठेवण रोखिव भारी
कणखर गात्रें साङ्गात होतीं 'रानरहाणी न्यारी'
रमली ज्यावर, तोच जिवाचा जिवलग वरुनी पाही
जाणिव नव्हती कुमारिकेच्या तरुण मनास मुळीं ही
चित्र साठतां असें अन्तरीं मुरार किञ्चित हासे
गंमत थोडो जरा करावी मनांत योजी ऐसें

झेंकुळ मोठें उचलुन हातीं, जळांत फेकी खाली
आणि बाजूला लपून राही, मजेंत हासुनि गालीं
पाणी उसळे, आवाजानें दचके सगुणा फार
नजर भोवती फिरवी, होउन भीतीनें बेजार

२००

शब्द फुटेना तोण्डामधुनी डवडवली घामानें
'कोन हाय तें ! कोन हाय तें !' वदली परिश्रमानें
उत्तर नाही मुळींच आलें, आता भ्याली फार
गाड्गारून ती व्याकुळतेनें तशींच ओरडणार—
तोच बाजुनें खिलारजोडी खाली धावत आली

- ओळखितां ती, भीती जाउन आनन्दित ती झाली !
'मुरा ! मुरा !' परि कापत ऐसें दोनवेळ हाकारी
खो खो, हासत खाली आली मुरारची तों स्वारी
'किति पन् भ्याल्यें मुरार ! अस्ली थट्टा लइ वड्गाळ'
शद्दासड्गें नजर हासरी फेकी ती लडिवाळ
मुरार हसला किञ्चित्, झाला आणि पुन्हा गम्भीर
नजरा मिडल्या ! स्थिर तों झाले दोन्ही जीव अधीर !

वदनग्रन्थीं वाचित होते परस्परांचें काव्य
किंवा डोळे बोलत होते रासिका जें न श्राव्य
पाणबुड्यापरि बुडी देउनी किंवा नयनाब्धींत
अन्योन्यांच्या शोधित होतीं प्रेममौक्तिकें आंत
कसें असो ! ती छटा रोजची स्वैरपणाची गेली
बघतां बघतां ओढ्याकाठीं गभीर दोघें झालीं
आणि मनांतील हितगुज त्यांच्या बोलुनि झुळझुळवाणें
कमण्डलूचा ओढा वाहे गाउननि मञ्जुळ गाणें

बहार २ रा

बापाचें हृदय

दाक्षिण डगरीवर या वेळीं उभे कोणसें राहे
नजर किलकिली थेट खालती फेकुनि कोणी पाहे
हाक मुलीची ऐकुनि आला शेतांतूनी बाप
मानाजीचें घाबरलें मन कितीतरी निष्पाप
परंतु पाहुनि दोघांना तो क्षणभर झाला मूक
आलें ध्यानीं, काय जहाली होती त्यांची चूक
आणि तयाला मुरारचें ही कौतुक होतें फार
परिचित होती थट्टा असली मुरारची अनिवार
आज पाहुनी समोर खाली विनम्र दोघांनाही
डोळ्याचें तो पुरें पारणें वाटे फेडुनि घेई
तचि मनींची इच्छा आतां बळावली शिरजोर
अश्रू आले नयनीं, अपुली बघुन पोरकी पोर
क्षणांत दिसलें 'आपण घेउन परस्परांचे हात
मड्गल वाद्यस्वरीं देतसूं परस्परां हातांत !'
तों आशेचें चित्र लोपलें ! माघारा तो गेला !
भाविसुखाच्या सुधारसाचा सेवी कल्पित पेला

क्षणांत हसली इकडे बाला, पाहूं लागे खाली
कधी नव्हे ती आली होती गालीं आता लाली
मनिचे सारे निश्चय आता मुरारचे ढासळले
हसऱ्या गालाकडे तिगेच्या डोळे त्याचे वळले
भाव मनींचा अंतरङ्गिंचा कळला परस्परांना
परन्तु आता तिसरें बोलुनि उगिच मोडिती माना

बापांचें हृदय

क्रमांक १.२.५.६.७.८.९.१०.११.१२.१३.१४.१५.१६.१७.१८.१९.२०.२१.२२.२३.२४.२५.२६.२७.२८.२९.३०.

एक बोलतां एक निघावा अर्थ तयांतुन काही
आणि नेमका मनांतला तो, रीती प्रेमाची ही
शब्द बोलले, शब्द सोडले बोलबोलतां त्यांनीं
परस्परांचे पूरक झाले मनामध्ये उमगोनी
भावनेंतली भाषा जां जां ओठावरती थाम्बे
मुकी होउनी तोण्डें, भाषण डोक्याचें तों लाम्बे
धीर तयानें कितितरि केला बोलायातें काही
परि हेतूचा शब्द एकही वदनीं फुटला नाहीं
विचार नाना मनीं येउनी खळबळ काही चाले
क्षणीं हेरलें सगुणेनें हें, परी न काही बोले
तोंच घड्याचा ये भरल्याचा कानावर आवाज
आणि मावळे गालावरची सुन्दर हसरी लाज
वाकुन आंतिल कुडच्यानें ती फाजिल पाणी काढी
डोक्यावर तो घ्याया, चुम्बळ गुण्डाळी ती जाडी
मुरडुन वरती तों सगुणेची नजर चोरटी वळली
चुकुन मिळाले डोळे आणिक मनिंची भाषा कळली
मुरार होउनि पुढें, वाकुनी घड्यास घाली हात
उचलुन डोक्यावर देतांना बोटें मिळली आंत
स्पर्श जाहला ! अड्ग धरारे ! रोम उभारे अड्गीं !
पुन्हा एकदा मनांत झाली खळबळ काही जड्गी
घडा ठेवुनी तोण्डावर तो झाडी भिजलीं बोटें
शिन्तोड्यानें रोष मुखावर उसना तीच्या उमटे
डोळेभर मग पाहुनि त्याला, गेली ती वर नीट
परी न्यहाळी अजून पुढली मुरार पाउलवाट
मानावर तो क्षणांत येउनि दीर्घ उसासा टाकी
आज न राहे चित्त तयाचें त्याच्याजवळी बाकी

गुरांवासरां पाजुनि पाणी नीट मळ्याला गेला
खळखळ मागे ओढा गाई अपुल्याशीं रड्गेला

घरा पोचली सगुणा होउनि नव्या विचारीं दड्ग
न कळे तिजला वृत्ति मनाची होय कशानें भङ्ग
गोन्धळलें मन, ओढ लागुनी मोहक आंतुन काही
एकसारखें गोड सुरानें हृदयीं कुणिसें बाही
विस्मित नयनीं जरा थरारे भीति आणिक लाज
नव्या सृष्टिचें दार उघडलें तिच्यापुढे कीं आज ?
तशीच जाउनि घरांत ठेवी डोईवरचा माठ
मोहनमन्त्रें आणि भारुनी उभा राहिली ताठ
आवरुनी मन तोंच, भोवती पाहूं लागे काही
परी पित्याची प्रेमळ मूर्ती घरांत दिसली नाही
तशीच गेली मागिलदारीं धावत वेगें नीट
नापाजवळी जाण्यालाही व्हांवे लागे धीट
चुळशीपुढतीं आसन घालुनि मुख पूर्वेला करुनी
पिता तियेचा बसला होता ध्यान रवीचें धरुनी
नवीन नव्हतें काही, होता नित्यक्रम हा त्याचा
डोळे मिडुनी हात जोडुनी पुटपुटला तो वाचा
परंतु नाही धीर निघाला सगुणेला त्या काळीं
लडिवाळपणें मागुनि गेली मानाजीच्या जवळी
हात टकेले खान्द्यावरती, बोटें होतीं गार
तोंच जिवाची सगू पाहिली, ध्यान निमालें पार !
'किति वर आला दिस् द्यो बाबा ! लई लाम्बलं ध्येन !
टळून गेला वक्त ! न्हाइ का न्याहारीचं ध्येन ?

व्हतं चाललं कसलं इक्तं ध्येन आजला बाई ?
 बोलुनि इतुकें पित्याकडे ती डोळे लावुन पाही
 'लई लाम्बलं खरंच, पोरी, पन् या येवासड्गं
 करित व्हतों मी ग्वाष्ट जराशी गाउनश्येन अभङ्ग
 इच्यारली म्यां ग्वाष्ट जिवाची, घेव बोलला काही
 म्हनुन् लागला येळ जरासा ! न्यहारिला चल् बाई !
 अजूनश्येनी गुरांवासरां न्हाइ दाविलं पानी !
 चल् ग बाळे !' बोलत उठला तिज तो कुर्वाळूनी ३००
 सगुणा हसुनी पुढे चालली; बाप मागुनी जाई
 आश्रयें ती उत्सुक झाली प्रश्न कराया काही
 मना विचारी 'ग्वाष्ट कशाची ? घेव बोलला, काय ?'
 ओठावरचे प्रश्न राहिले परि ओठावर, हाय !
 मनास लागुनि चटका त्याचा उत्सुकली ती फार
 धरकामानें परी विसरली मनिचे सर्व विचार

अम्बेराई मानाजीची सर्व सम्पदा होती
 राई म्हणजे होते त्याचे केवळ पाचूमोती
 अम्बेराईभोवतालचीं काळवटीचीं रानें
 केली होती निजकष्टार्जित पुञ्जी मानाजीनें
 ऐन सुखाच्या परी घडीला सोडुन बाळ सगूला
 मालकीण ती गेली, आणिक विटला तो वेळूला !
 काळाचा हा धाव बैसतां सोडुन वेळूगांव
 अम्बेराईमधें राहिला विसराया तो धाव
 मित्र जिवाचा एक शिलोजी राहे वेळूगांवीं
 प्रेमळ त्याची कान्ता सगुवर निर्मळ माया लावी

गुरांवासरं पाजुनि पाणी नीट मळ्याला गेला
खळखळ मागे ओढा गाई अपुल्याशीं रड्गेला

घरा पोचली सगुणा होउनि नव्या विचारीं दड्गा
न कळे तिजला वृत्ति मनाची होय कशानें भन्न
गोन्धळलें मन, ओढ लागुनी मोहक आंतुन काही
एकसारखें गोड सुरानें हृदयीं कुणिसें बाही
विस्मित नयनीं जरा थरारे भीति आणिक लाज
नव्या सृष्टिचें दार उघडलें तिच्यापुढे कीं आज ?
तशीच जाउनि घरांत ठेवी डोईवरचा माठ
मोहनमन्त्रें आणि भारुनी उभा राहिली ताठ
आवरुनी मन तोंच, भोवती पाहूं लागे काही
परी पित्याची प्रेमळ मूर्ती घरांत दिसली नाही
तशीच गेली मागिलदारीं धावत वेगें नीट
बापाजवळी जाण्यालाही व्हांवें लागे धीट
तुळशीपुढती आसन घालुनि मुख पूर्वेला करुनी
पिता तियेचा बसला होता ध्यान रवीचें धरुनी
नवीन नव्हतें काही, होता नित्यक्रम हा त्याचा
डोळे मिटुनी हात जोडुनी पुटपुटला तो वाचा
परंतु नाही धीर निघाला सगुणेला त्या काळीं
लाडिलाळपणें मागुनि गेली मानाजीच्या जवळी
हात टेकले खान्द्यावरती, बोटें होतीं गार
तोंच जिवाची सगू पाहिली, ध्यान निमालें पार !
'किति वर आला दिस् ह्यो बाबा ! लई लाम्बलं ध्येन !
टळून गेला वक्त ! न्हाइ का न्याहारीचं ध्येन ?

व्हतं चाललं कसलं इत्तं ध्येन आजला बाई ?
 बोलुनि इतुकें पित्याकडे ती डोळे लाडुन पाही
 'लई लाम्बलं खरंच, पोरी, पन् या देवासड्गं
 करित व्हतों मी ग्वाष्ट जराशी गाउनश्येन अभड्ग
 इच्च्यारली म्यां ग्वाष्ट जिवाची, घेव बोलला काही
 म्हनुन् लागला येळ जरासा ! न्यहारिला चल् बाई !
 अजूनश्येनी गुरांवासरां न्हाइ दाविलं पानी !
 चल् ग बाळे !' बोलत उठला तिज तो कुर्वाळूनी ३००
 सगुणा हसुनी पुढे चालली; बाप मागुनी जाई
 आश्रयें ती उत्सुक झाली प्रश्न कराया काही
 मना विचारी 'ग्वाष्ट कशाची ? घेव बोलला, काय ?'
 ओठावरचे प्रश्न राहिले परि ओठावर, हाय !
 मनास लागुनि चटका त्याचा उत्सुकली ती फार
 घरकामानें परी विसरली मानिंचे सर्व विचार

अम्बेराई मानाजीची सर्व सम्पदा होती
 राई म्हणजे होते त्याचे केवळ पाचूमोती
 अम्बेराईभोवतालचीं काळवटीचीं रानें
 केली होती निजकष्टार्जित पुञ्जी मानार्जानें
 ऐन सुखाच्या परी घडीला सोडुन बाळ सगूला
 मालकणि ती गेली, आणिक विटला तो वेळूला !
 काळाचा हा धाव बैसतां सोडुन वेळूगांव
 अम्बेराईमधें राहिला विसराया तो धाव
 मित्र जिवाचा एक शिलोजी राहे वेळूगांवीं
 प्रेमळ त्याची कान्ता सगुवर निर्मळ माया लावी

मित्राजवळी ठेवुनि अपुली मानाजी मग बाळ
 अम्बेराईमधिं कण्ठाया गेला काही काळ
 एकान्तानें चित्त विरसतां परन्तु फिरुनी बेत
 हळूच त्यानें शिलोजिला निज कथिला मनिंचा हेत
 अवघड वाटे किती तयांना; तळमळ परि पाहून
 उदारधी तीं बाळ सगूला करितीं दूर, रडून !
 वेळूगावीं जीव अडकला आता मित्रासाठीं
 भेटायाची चुकली नाही त्याची मग परिपाठी
 मानाजीला उरले सारे तीनच आता पाश
 सगू, शिलोजी, अम्बेराई यांचा लागे ध्यास
 परि कान्तेच्या स्मृतिनीं प्रेमळ, व्याकुळ होतां प्राण
 दुःख गिळी तो बघुनी अपुली सगू, सुखाची खाण
 माया लागे सगुवर त्याला वर्षे झालीं सोळा
 आज जिवाची सर्व सम्पदा एक पोटचा गोळा
 सुशीलतेनें, गुणिलपणानें आकर्षून पित्याला
 माया लावी सगू; पिता ही साड्गे ज्याला त्याला
 शेजाराचे केळमळ्याचे मालक तालेवार
 अम्बेराचे पाटिल होते कदम गाजले फार
 लेक तयांचा मुरार झाला खेळगडी सगुणेचा
 ओढ्याकाठीं काळ लोटला त्यांचा बाळपर्णींचा
 कधि खेळांतील पदार्थ तींचे मुरार खाई सारे
 सगुणेवरती रुसून जाई केव्हा भरतां वारें
 तिनें उपाशी लडूपटीच्या राहावें संसारीं
 समजावुन मग तिनें गड्याला आणावें माघारी
 केव्हा मिळतां खाया कोठे, अर्धें त्याच्यासाठीं
 राखुन, देई हळूच त्याला, भेटुन ओढ्याकाठीं

मानाजीच्या कौतुकलेल्या हृदया भरतें येई
 लागट असली पोर पोरकी जीव ओढुनी घेई
 खपून रानीं कधी करी ती हलकें त्याचें ओझें
 हुशार केलें तिला पित्यानें, जरी पुरविलीं चोजें
 केव्हा सगुणा करी पेरणी, केव्हा राखी माळा
 केव्हा हाकी मोट पित्याची मुरारसङ्गे बाला
 शेतकापणी म्हणजे होती तिची जिवाची हौस
 घरकामें ही आवरुनी ती देह पित्या सन्तोष
 ध्यानानन्तर आज पित्याच्या नव्हती जीवा शान्ती
 गोड सगूशीं शब्द बोलणें, बोले ते वरकान्ती
 झालें तिजला आज कसेसें बघुनी त्यास उदास
 न कळे, कसल्या आंत वेदना व्याकुळ करिती त्यास
 काम सुचेना ओढ्याकाठीं उदास झाली सृष्टी
 मध्येच केव्हा गाहिवरुनीं मन, भरुनी येई दृष्टी !
 कुणा पुसावें ? तिच्या मनाची हुरहुर न कुणी जाणे
 आणि कमण्डलु पुढे चालला गुञ्जत अपुलें गाणें ! ३५६

बहार ३ रा

शुभमङ्गल

सूर्य लोपला सायङ्काळीं अम्बेराईआड
काळवण्डलें शिवारांतलें हिरवें पिवळें झाड
किंवा झाली मनीं वियोगें उदास वसुधाराणी
काहुनि टाकी अङ्गावरली पिवळीं सुन्दर लेणीं
चुकून कोठे मेघ साञ्जचा रङ्गुनि थोडा गालीं
क्षणविभवानें मिरवत चाले ऐटित बघुनी खाली
तोंच पातला तिमिर मागुनी हळू चोरट्या पार्यां
टाळायला हाय ! तयाला परन्तु आलें नाहीं
रङ्ग लागले विटावयाला एकामागुन एक
अस्ताक्षितिजीं मात्र राहिली लाली दिव्य सुरेख
टाकुनि खाली जुनें काम्बळें थकुन अङ्गणामाजीं
पडला होता नजर लावुनी नभीं जरा मानाजी
सुस्कान्यावर सुस्कान्याचे सुटले उष्ण श्वास
दगांकडे तो पाहत होता लागुनि काही ध्यास
किती वेळची येऊन बसली सगू तया शेजारीं
तरी अजूनी खिळली होती वरती दृष्टी भारी
तोंच जाहलें काय कळेना, भरून आले डोळे
दोन तयातुन गळले बिन्दू, गाल जाहले ओले
अता सगूला धीर निघेना, गळां घालुनी हात
घाबरून ती प्रश्न विचारी, धरकापुनि हृदयांत
'बाबा ! बाबा ! काय असं हें ! सकाळपुन हें काय ?'
झपाटलं तर कुनी भूतानं कुटं तुमाला नाय !

उळ्यांतुन कां पानी आलं ? जिवा लागलं काय ?
 ग्वाड कशानं वाटत न्हाई ? साङ्गा धरिल्लें पाव !
 चुकलं माजं काय ? जिवाला कस्ला तुम्चा घोर ?
 पार्या पडते उमळुन पोटीं बाबा ! तुम्ची पोर ! ’
 शब्द ऐकुनी मानाजीनें धरिल्लें तिज पोटाशीं
 अश्रुबिन्दुनीं न्हाणी तिजला, घेउन बाहूपाशीं
 इळूच बोले—‘चुकलं न्हाई तुजं काय बी पोरी
 स्मितीं झाली मला मागली मालकिणीची भारी
 झपाटलं ग तिनं येउन रातीचं सपनांत
 ‘लगान आता करा सगूच’ साङ्गुन गेली मात
 घेवाला बी कौल लावुनी इच्यारलं म्यां त्येंच
 कौल देउनी, घेव बोलला साङ्गुनश्येनी छेंच
 नहान होतिस् सगू, तवापुन वर्स गेलीं सोळा
 अता आमची थकली काटी, झाला चोळामोळा
 पडलों व्होतों टेकुनश्यानी, तोंच वाटलं आली
 तुझी पितिची आई आनिक त्येंच साङ्गुनी गेली
 तवा वाटलं आजवरी म्यां तुला परानावानी
 जपून आतां करनं आलं भागच येगळ्ळींवांनी
 दुखलेल्या या म्हातान्याची व्हतिस सगू तू काटी
 दैवाच्या या भेटी, कां मड्गु करनं आटाआटी !
 औन्दा पिवळी तुला करावी ह्यो पग् मन्चा हेत
 साङ्ग सगू तुज आवडला का केलेला ह्यो बेत !’
 बोलुनि इतुकें टकमक पाहे मुखाकडे मानाजी
 सगुच्या डोळां पाणी आलें, दिसली नाही राजी
 परंतु पुसतां मानाजीनें पुन्हा एकदा तेंच
 अवघडलेल्या तिच्या मनाला पडला पुरता पेच

४००

शालिनतेनें परी बोलली—‘ बाबा साङ्गू काय !
 तुमची विच्छा तसं वागनं मला चाङ्गलं हांय !
 काय कटाळा माजा आला ? ’ इतकें बोलुन थाम्बे
 मुसूमुसू ती रडूं लागली, पदर झणीं ओथम्बे
 ‘तसं न्हवं ग पोरी ! ’ ऐसें बोलत मुख कुरवाळी
 गोष्टींनीं तिज समजावोनी बाप आसर्वे गाळी
 पुन्हा बोलला हासुन किञ्चित् ‘ दैवाची तूं पोर !
 भाग्यासाठीं तुज्या सोयरा पगीतला म्यां थोर ! ’
 टवकारोनी कान जरासे वरती सगुणा पाहे
 बाटे, मनिची आशा नयनीं एकवटोनी राहे
 उत्सुकली ती ऐंकायाला नांव कुळाचें थोर
 हवेमधे तों मूर्त तरड्गे मुरारचीच समोर !

हासुन बोले पिता, ‘ सोयरा ऐकलास का कोन ?
 पाटिल अम्भेरिचा रावबा, मुरार त्येचा होन ! ’
 अर्धेमुर्धे शब्द ऐकुनी सगुणा हसुनी लाजे
 शतभूषांनीं येइ न ऐसा वदनीं रड्ग विराजे
 त्यांतच दिसली मानाजीला होकाराची वाणी
 सगुणा दिसली तेव्हा नयना लावण्याची खाणी
 बोल बोलतां पिता जाहला मनामधें गम्भीर
 आशा मनिची निराशतांना सुटूं लागला धीर
 पुटपुटला तो ‘ लई पोरगा व्येस, करावं काय ?
 कसं जुळावं ? कसं गरीबा लाभतील त्ये पाय !
 पाटिल पदरीं कसलं घ्येती ? कसा जिव्हाळा व्हावा ?
 सोयरीक ही लइ नाशिवाची ! कसा घालवूं रावा ?

'दैव आमुचं मोटं खट् छे ! ' पुनःपुन्हा हें बोलें
 बोल बोलतां पुन्हा एकदा झाले डोळे ओले
 चतुर सगूनें मधेंच काही तिसरे बोल वदावे
 त्याच विचारीं मानाजीनें गुड्गत मनीं पडावें
 असें चाललें, तोंच सगूनें भाकरतुकडा खाया
 झणी उठविलें मानाजीला; तोहि निघाला जाया
 शरदूक्तूचा बहर निमाला जराजरासा रानी
 थण्डीमधली माळेरखण पडूं लागलो कार्नी
 'हा!हा!हा!हा! बहिन्या! बहिन्या!' शब्द कापरे आले
 मिडग् मिडग् गोफणगोटा जातां भुर्कन पक्षि उडाळे
 'मी मी' असली थण्डी म्हणतां फुटले सारे ओढ
 गाण्यासड्गें तरी चालली धावेवरती मोट
 गहू, हरभरा, शाळू, खपला आता बहरा आले
 शेतकऱ्यांचे डोळे त्यावर फिरतां पूर्ण निवाले
 भावीं स्वप्नें दिसूं लागलीं त्यांस मनोरम गोड
 आणि लागली दीन जिवांना दिवसारातीं ओढ
 निराश होउनि कितीकदा तरि मनामधें मानाजी
 त्या दिवसाचे विचार होता सर्व विसरला आजी
 कधितरि त्याला, रोज सगूला मुरार भेटे रानी
 सगुणा बोले केव्हा लाजुन, केव्हा होउन मानी
 मानाजी ही दोघांमध्ये काय बोलणें चाले
 ऐकाया तें, काम सोडुनी कधि न जागचा हाले
 निराश होउन, मानाजीनें पुढे सोडला नाद
 वाटे त्याला थोर घराणीं कसली घेती दाद !
 दिपवाळीच्या पाडव्यास जो मुरार भेटे त्याला
 त्यापर आला भेटायला तुळशीच्या लमाला

वधूवरांची लग्नबोलणीं सुरू जहाली आता
 मानाजीच्या मनांत उपजे कधी कधी ही चिन्ता
 परी आज तो हाकित होता आनन्दानें मोट
 गोफण मारायाला तिकडे सगुचें फिरलें बोट
 पाट फोडुनी, गडी पिकांना पाजित होते पाणी
 स्वैर लकेच्या मारित उठली मानाजीची गाणीं
 घुमले त्याचे राईमधुनी वान्यामधुनी नाद
 श्रगमग किरणावरती फिरले पक्षी घालित साद !

न कळे, झालें कसे ! रावबा आणि शिलोजी आले—
 आज सोबत्यांसड्गें आणिक शेती पाहुन धाले
 मोट सोडुनी मानाजीनें पुढे घेतली धाव
 सन्मानाया आनन्दानें वदला, ' यावं राव !
 पायधूळ ही आज कुनिकडे ? चुकला जनु की वाट ?
 पुनीत जाली माजी शेती, पडतां तुमची गाट !'
 'तिनं व्हायला पुनीत आम्ही' पाटिल बोलूं लागे
 असं पाव्हनें घेउन सड्गं, आलों तुमच्या जागे !'
 मानाजीनें नेलें त्यांना घरांत हातीं धरुनी
 गुळपाण्यानें स्वागत केलें, बसावया अन्थरुनी
 चमकुन चिर्ती, घरांत आली सगुणा सोडुन माळा
 दारफटींतुन पाहत राहे मराठमोळा वाला
 थोर जनांचे आज लागले कसे घराला पाय
 मित्र शिलोजी प्रस्तावीं हें साड्गे, झालें काय
 आणि शेवटीं पाटिल घाली स्वयें मुरारापायीं
 आज सगूला प्रथम मागणीं, मानाजीच्या पायीं

धडधडणारें काळिज इकडे झालें आता शान्त
 मानाजीला क्षणभर वाटे आहे का ही भ्रान्त ?
 असो ! बोलणें पुष्कळ झालें; मानाजीनें अपुली-
 गरिबी आणिक विनयशीलता आता पुढती केली
 कसें जाहलें काय साङ्गणें ? सौदा ठरला छान
 चसल्या घडिला सगुचें झालें तिथेंच साखरपान
 मात्र आणखी पुन्हा एकदा मानाजीच्या डोळां
 पाणी येउन, जीव त्याचा व्याकुळ झाला भोळा !

पुढील मासो विवाह मङ्गल झाला अम्भेरींत
 वधूवरांचीं मनें बुडालीं दिव्य प्रेमाब्धींत
 दहा गावचे अमुप वन्हाडी लग्ना धावत गेले
 पाटिलबावांनीं ही त्यांचे मानमरातब केले
 सगुला अपुलें घर वाटावें खरेंखुरें माहेर
 असाच केला शिलुकाकांनीं वधूवरां आहेर
 मानाजीनें अम्बेराईवरी सोडिलें पाणी
 'चोळिबाङ्गडी' अशी सगुला दिली बोलुनी वाणी
 असा सोहळा झाला नाही म्हणती कृष्णाकाठीं
 सार्थक झालें त्यांचें, जें जें केलें सगुणेसाठीं
 मुरार-सगुणा नान्दुं लागली घरांत आनन्दानें
 प्रेमळ मानाजीनें त्यांना गौरविलें कुतुकानें
 शेतीभाती चालू झाली पहिल्यापरि जोमानें
 कमण्डलूचा ओढा त्यांना रिझवी अपुल्या गानें

बहार ४ था

काव्यात्म जीवन

साध्य साधलें नाही तोंवर हृदयीं तळमळ सारी
पुढची आशा भावनेतली वाढवि गोड खुमारी
हीच माधुरी ध्येयप्रेरित करी मनाला फार
तारुण्यांतिल मन्चर फिरती तरचि बेदरकार
केवळ आशा आणि निराशा यांचा झगडा चाले
भाग्यवान ते, अमृत यांतुनी ज्यांच्या नशिवा आळें
भाग्यवान ते, प्रेमरसाचा ज्यांच्या कायम गोडी
भाग्यवान ते, कधी न ज्यांचें प्रेम निराशा तोडो
मुरार होता खरा भाग्यवान आणिक तालेवार
त्यांत एकला आणि लाडका होता सकलां प्यार
गतवर्षांच्या स्मृती तरळती अजुनी नयनीं गोड
वेडें मानस त्याच चिन्तनीं पुरवी अपुले कोड
केव्हा केव्हा गतकालावर डोळे त्याचे खिळती
जागेपार्श्या स्वप्नामध्ये आणि सगूशीं मिळती
कमण्डलूचा ओढा त्याचें पवित्र तीर्थ जहालें
दरडीवरती जाउन बसतां, चित्त त्याचें धालें
संसाराच्या झळा लागल्या नव्हत्या अजुनी त्यालद्र
अलग राहिला कोमल गाभा नाजुक केळीमधला

ऐहिक विभवे आज लोळतीं त्याच्या पायीं सारीं.
उणावि त्याला नव्हती कसली भरलेल्या संसारीं

किति आईनें प्रेम करावें ! कित्ती रावबा पोटीं
 आतुर होती मुरारसाठी, अ.स धरोनि मोठी
 'मुरार अपुला शेतीभाती करून अम्भेरींत
 चालवील ही थोर कुळाची कीर्ती आणिक रीत
 मानमरातब करतिल सारे, लीन होउनी पायीं;
 लवतिल मोठे मोठे !' ऐशीं तात स्वप्नें पाही
 सायङ्काळीं जरा लागतां उशीर त्याला याया
 हुरहुर लागुन हृदय कोवळें होय आइचें जाया
 प्रेमळ आई गडीमाणसें शोधायार्ते धाडी
 तों आणावीं दौडत त्यानें दाराजवळी गाडी
 कधी सगूच्या मना चोरटी लागावी हुरहुर
 आणि त्यानें पूर्ण असावें मित्रसङ्गतीं चूर
 कधी रावबा उसन्या रागें शब्द बोलतां चार
 बाइल त्यांना निज मायेनें मोडुनि काठी पार
 थोर जिवावर त्यांच्या चाले स्वच्छन्दांनै चैन
 प्रेमळतेच्या सुखसिन्धूला उधाण आलें ऐन
 एक कुटुम्बीं प्रेमें झिजणें एकामेकांसाठी
 भाग्य थोर हें त्यांना लाभे, पुण्य जयांच्या गाठीं
 सून आपुली सुशील कन्या, कुळवन्ताची पोर
 रूपगुणांनीं त्यांना भासे जणू बिजेची कोर
 कीर्त ऐकुनी ही कन्येची मनांत धाला बाप
 विसरुन गेला एकलकोण्ड्या संसाराचा ताप

'वेळअमोशा' येतां जत्रा ब्रह्मपुरीची भरली
 आणि मुरानें खिलारजोडी सोडुन, गाडी जुपली

जाई, सगुणा, आयाबाया वसल्या शेजारील
 रगुञ्जि गेला उल्हासानें आज मुराचा दील
 किंवा अपुली सर्व करामत दावायाची वेळ
 आली म्हणूनी कौशल्याचा करूं लागला खेळ
 सर्वापुढती दौडत त्यानें नेली अपुली गाडी
 आयाबाया भ्याल्या त्याची पाहुनि धीट धडाडी
 तोंच खदखदा हासत त्यानें नजर फेकिली मागे
 सगुच्या नेत्रीं कौतुक दिसलें नटलेलें अनुरागे
 जोर दुहेरी येउन त्याला सार्थक झालें वाटे
 अन्य जनांच्या चेष्टांनीं मन खुशालुनी मुद दाटे

हेमन्ताच्या ऐन थण्डिचा कडका पडला रानीं
 आम्बराईची काळवण्डलीं झाडें पानीं पानीं
 शिवारांतल्या जोन्धळ्यावरी किरण रवीचे पडले
 आणि तयांनीं नव मोत्यांचें लेणें रानीं घडलें
 निळापाण्ढरा मधेंच कोठे निघे पिकांतुन धूर
 साड्गे ' तरणी पोरें झालीं हुरळ्यामार्जी चूर '

असल्या एका रम्य सकाळीं, सड्गें घेउनि सगळीं
 हुरडा खाया मळ्यांत जाई; कोणाला हि न वगळी
 ऊस, हरभरा, शेड्गा, केळी आणि कोवळे दाणे
 रानदेविनीं दिले तयांना हेमन्ताचें खाणें
 आर पडे तों, गडी लागले कणसें भाजायाला
 मुरार लागे हौसेखातर आपण चोळायाला
 केव्हा चोळुन हिरवे दाणे आईला तो देई
 आणि अकारण अन्य सयांना घास कोवळ देई

त्तोंच जागुनी कुणी तयाच्या खरा मनींचा हेत
 घास सगूला पोचाविला तो; हसला तो हि मनांत !
 दिनभर राहुन तिथे, साज्जचे सर्व घरा मग आले
 खिष्टारांना खड्या सुरानें मुरारनें रन्जवले

अम्भेरीच्या दऱ्यांत होतें जङ्गल हिरवें दाट
 कोठे कोठे रविकिरणांसहि न मिळे जाया वाट
 भित्तासङ्गें परन्तु असल्या घोर जाउनी रानी
 शूरपणानें शिकार साधुनि सहज घरा तो आणी
 असाच गेला आणि एकदा झाली सायङ्काळ
 हुरहुर लागे सर्व जिवांना, येतां नच वेल्हाळ
 सङ्गें घेउन गडी म्हणोनी राव पहाया गेले
 तोंच शिवेवर, डुक्कर मारुनि आलेले, ते दिसले
 शिकार त्याची पहावयाला धावुनी गेला गाव
 धाडस पाहुनि मुरारचें हें विस्मित झाले राव !

वसन्त ऋतुला बहार आला पल्लवपुष्पें फुलुनी
 कोकिलगानीं आनन्दूनी दिसे वनश्री खुलुनी
 सगुणा आली माहेराला रहावयाला रानी
 मुरार आला सगुणेसाठी मागुन दोन दिसानीं
 शुभ्र चान्दणें एके रात्रीं फुलले सुन्दर शान्त
 आम्बराइच्या रानीं होते चहूकडेच निवान्त
 चन्द्र अम्बरीं चढला वरती हासुनिया पुनवेचा
 जीव.लाजला कामरूपिणी कितीतरी तारेचा
 आम्बराइच्या क्षरोक्यांतुनी क्षरुनी किरणें खाली
 पडलीं होतीं, ठायीं ठायीं पसरुनि अपुली जाळीं

तिथेच एका बान्धावरती दोघें बसलीं शान्त
 घुमवित होता कमण्डलूचे गानस्वर एकान्त
 हसुन, सगूला मुरार साङ्गे एक म्हणाया गाणें
 लाजलाजुनी नकार देई सगुणा केविलवाणें
 अखेर धरुनी पदर सतीचा जरा ओढिला त्यानें
 तोच नादली अम्बेराई मधुर सगूच्यः गानें—

पद १

गोड प्रतिकार .

कृष्णा माझा पदर धरूं नको, सोड ॥ ध्रु० ॥

जाउनि साङ्गेन मी यशोदेला

१००

मोडिन चाङ्गली खोड

१

तू गुरराखी, मी गोरी राधा

माझी तुझी नच जोड

२

एकाजनार्दानि म्हणे मनमोहन

नाम तुझें बहु गोड

३

एकमनानें ऐकत होता मुरार मञ्जुळ गान

इवेंत भोती आम्बेराईच्या रानीं घुमली तान

कृणवाऊ उच्चारीं ऐकुन सुन्दर नागर गाणें

भोवतालचीं शेतें डुललीं वाटे आनन्दानें

माथ्यावरचा चन्द्र जरासा कलला मावळतला

आणि परतला सगुणेसङ्गे मुरार ही छपराला

अशापरीनें पूर्ण सुखाचीं गेली दोन्हीं वर्षे
सग्यासोय-यासङ्गे क्षाला दङ्ग मुरारी हर्षे

लमानन्तर आज उन्हाळा होता तिसरा आला
वसन्त अपुल्या श्रृङ्गारानें फुलवी सर्व जगाला
तावत होतीं नांगरलेलीं माळावरलीं रानें
डौलानें तरु डवरुन डुलती नूतन पानफुलानें
अम्बेराई मोहरभारें वहरुन आता गेली
छटा फळावर कोठे हिरवी, कुठे ताम्बडी ठेली
मळण्या सम्पुन गावठाणचीं रानें पडलीं ओस
कणगमिध्दें शेतकऱ्यांनीं भरले पिवळे घोस
देउनि टाकी कुणी धन्याला, वाटुन दाणागोटा
कुणी धन्याला बुडवुन पुरता क्षाला होता मोठा
कुणि व्याजाची, कुणि कर्जाची चुकती केली बाकी
पोटासाठी कुणि भाड्यानें गाडी जुंपुन हाकी
जवान हौशी शेतकऱ्यांची तरणीताठीं पोरें
फिरुं लागलीं कुस्त्यासाठी टिपीत खेडेंखोरें
शिपण्यापासुन भरुं लागल्या जत्रा गावोगावीं
लहानमोठीं तिथे माणसें मौज कराया जावीं
कुणी कराया देवदेव वा नवस कराया कोणी
प्रवास करिती पार्यां, लाडुन पाठीवरती गोणी
कुणि धान्याचा करुन पैका, कापड मिरची मीठ
रहिमतपुरच्या बाजाराला घ्याया जातीं नीट
वधूवरांचें गरीबींतलें बासन बान्धायाला
कुणी चालले व्यापान्याच्या धावत थेट घराला
लमासाठी शेतावरती करुनी कोणी देणें
सोनाराच्या घरीं घडावितीं वधूवरांचें लेणें

जत्रा, कुस्त्या आणि तमाशा यांची दङ्गल झाली
लहानमोठीं पोरेंथोरें त्यांतच दङ्ग जहालीं

मुरार होता मित्रासङ्गें हिण्डत गावोगावीं
ओढ सगूची परत घराला येण्याला परि लावी
कोठे जावें, दोन दिसांनीं अम्भेरिस परतावें
घरावाचुनी चित्त त्याचें परि कोठे न रमावें
आज जरण्डा, उधा माहुली, परवा तान्दुळवाडी
अशापरीनें फिरूं लागला मुरार खेडोपाडीं
हौस कराया कधी रावबा, कधि मायाळू आई
वत्सलतेनें पुरवित होतीं पैका प्रेमापायीं
आईसाठी, सगुणेसाठी कधी कधी जिव ओढे
स्वच्छन्दानें फिरावयाचें पडूं लागलें कोडे
परन्तु ती ही चेपुन गेली हळुहळु पुरती भीड
कणसावरती चढूं लागली भोवतालची कीड

खण्डोबाच्या आज पालिची जत्रा भरली खास
पालदुकानें, गर्दी पाहुन हो शहराचा भास
जत्रा गेली फुलून, भरलें माणुस तेथ चिकार
पोरेंथोरें, कुस्तीवाले यांना नव्हता पार
कुठे खरेदी चाले, कोठे होती भेटीगाठी
कोठे गर्दी जमली हुन्नर नवीन बघण्यासाठी
कुणी पाळण्यामधें बसोनि मजेंत घेती झोके
धनार्थ फिरती बहुरूपांनीं कुणि संन्यासी बोके
'निवेद' करुनी कुणी बान्धिती मुण्डासें देवाला
स्तारवानें कुठे आरडे मोहक जुगारवाला

कुणि मुरळ्यांच्या गाननर्तनीं इकडे झाले दड्ग
 बापुरावचा तिथें तमाशा उडवित होता रड्ग
 दोनबाजुनीं ओघ नदीचा फाटून वाळूभोती
 मधेच बनलें बेट मनोहर, गर्दी तेथे होती
 गावगावचे जवान हौशी जमतां वाळवटींत
 क्षणांत पडला फड कुस्त्यांचा मधल्या मसणवटींत
 हिरवा शमला वान्यावरतो हा कोणाचा हाले ?
 तरुणगड्यांचा पहा घोळका कुणामागुनी चाले ?
 उभारुनी तो छडी हातची चारजणांशीं बोले
 तालिमबाजी दृष्टीनें तो गडी गड्याशीं तोले
 पहा कुणावर खिळले तिथल्या जमलेल्यांचे डोळे
 जे ते पुसती नांव त्याचें लोक दूरचे भोळे
 ऐट दाण्डगी मुरारची ही आकर्षी जनतेला
 आनन्दानें, दिसला जोड्या ठरवित तो असलेला
 कुस्त्या सरतां, पागोट्यांची मुरार करि खैरात
 होय जनांच्या तोण्डी त्याच्या औदार्याची मात !

कुस्त्या सम्पुन सायङ्काळीं लोक घराला गेले •
 शाहीरांनीं कुठे तमाशे सुरू आपुले केले
 हौशी मित्रासड्गें रमुनी मुरार झाला दड्ग
 पाटिल तिथले त्यांत लागले भरावयाला रड्ग
 नामाङ्कित शाहीर पवाडे दावी गाउन कोणी
 रमले सारे तिथेच ऐकुनि वीरश्रींचीं गाणीं
 बहार आली ! खुर्षींत त्याला दिली आङ्गठी त्यांन
 कळी फुलोनी शाहीरानें मजा उडविली गांन

कुणी साङ्गती वापुरावच्या नव्या तमाशासाठी
 खुल्या दिलानें द्रव्य ओतलें, होतें तितकें गाठी
 रमला होता असाच दुसरे रात्री ऐकत गाणी
 तोंच कापरी पडे कुणाची मागुन कार्नी वाणी—
 'लई ब्येस ह्ये, दादा ! न्हाई कळवुनश्येनी आला !
 किति दिन् तुम्च्या ऐसाबाच्या लागे ध्वार जिवाला !
 आनपानि बी न्हाइ घेतलं त्यांनीं रातीपून
 बिगी बिगी तर् चला; चालला जिव त्येंचा कर्पून !'
 नव्या जीवनीं जरि गोडीचा भरला रङ्ग अपार,
 मुरार उठला घरास जाया, व्याकुळ होउनि फार !
 हळवा होउन जीव, परतला मुरार रातोरात
 रहिमतपुरच्या ओढ्याजवळी येतां होय पहाट
 आंत कशाची तरी टोचणी सुरू जहाली वेगें
 उपदेशाचें वच खळखळलें जळांत धारेसङ्गें
 'परी मुराला अस्फुट वाणी त्यांतिल कळली नाही
 आणि कमण्डलु पुढे चालला घुमवित रानें, राई

बहार ५ वा

कडाका

उधळणुकीचें वृत्त समजलें मातापितरां सारें
सुटले काही वेळ तयावर रागाचेच फवारे
परन्तु रागाआड दाटते अनुरागाची लाट
अथाङ्ग शान्ती आंत सागरों, वरती खळबळ दाट
कोड कांतुकें पुन्हा लागलों पुरवूं आईबाप
सगुणेसङ्गे चित्त तयाचें रमलें पूर्ण अपाप
औदार्याला पुन्हा कधी जर आली त्याच्या मरती
सगुणा अपुल्या पावित्र्यानें करी तियेला परती
परि जातीच्या स्वभावधर्मा औषध नाही काही
मित्रसङ्गतीं न कळे त्याचा पैसा कैसा जाई
सगुणेपासुन दुरावल्यावर दुबळें होई चित्त
सढळ करों तो खर्चुन टाकी मित्रापार्थीं वित्त

कुणी बोलले, 'मेळविलें धन तसेंच आतां जाई'
कुणी बोलले, 'पदरां आणिक पडली अम्बेराई'
कुणी बोलतीं, 'कधी रावबा कुणा न देती काही'
तरिच, सम्पदा 'मुरारहार्तीं वाढुनि आता जाई'
असे लागले चार चव्हाट्यावर कुणि बोलायाला
परि न जरा ही वार्ता याची शिवली राव-मनाला
लेकार्नीं मन उद्योगानें कोठे तरि गुन्तावें
रात्रन्दिन ही एक कल्पना अता पित्याला भावे

व्यापाराचा गोष्ट हिताची पटली दोघां फार
 दिवाळिला तरि जाय पहाया मुम्बइचा व्यापार
 अम्भेरीचे मित्र सड्गतीं चार घेतले त्यानें
 खर्चायाला दिलें चाड्गलें, हासत त्यास पित्यानें
 वळणें बान्धुन व्यापान्यांशीं त्यानें चतुराईनें
 काम आपुलें केलें; त्याची कुणी हुशारी वाने
 आणि त्यानें व्यापाराचें ठेउनिया प्रस्थान
 मनीं योजिलें, सुरू करावा मोसम येतां छान
 मजेंत गेले दिवस त्याचे उरले सुरले चार
 मित्रासड्गें तेथ उडविली त्यानें रोज बहार
 अम्भेरीचीं कुणी माणसें, पोरें तरणीताठीं
 गिरण्यांमध्ये राबत होतीं केवळ पोटासाठी
 भेटायाला मुरार गेला त्यांना सहज दुपारीं
 हाल त्यांचे बघुन चरकला मनामधें तो भारी
 वाटे त्याला 'पोट-अरेरे ! काय चीज ही देवा !'
 पोटासाठी-हाय ! करावी कुणी कुठे ही सेवा !'
 वैभव त्यांचें आणि आपुलें क्षण तो तुळुनी पाहे
 आणि भाग्यवान् स्वतास मानुनि, देवा प्रार्थित राहे
 दोन दिसांनीं घोडेशर्यत होती तेथे थोर
 पहावया ती गिरणीमधले जाय लहान हि पोर
 मित्रगणांनीं आग्रह करुनी त्यास पहाया नेलें
 पणास लावुन पैसा, त्याला पुरें अकिंचन केलें
 खचला नाही धीर मुराचा; होता तो दिलदार
 त्यांत गावचे मित्र जिवाला होते केवळ प्यार !

मोहमयीला सोडून आला मुरार अम्भेरीला..... जो: दि: ३३

वृत्त आपुलें कथिलें त्यानें सारें सरळ सखीला
सगुणा रुसली, फुगली, त्याला शब्द बोलली दोन
शान्तपणानें ऐकत वचनें, परि तो सेवी मौन !

थण्डी सरली; कडक उन्हाची तिरिप राहिली मागे
प्रखर आपुलीं भास्कर किरणें हळुहळु सोडूं लागे
खेडोपाडीं कोठे कोठे आटुनि गेले ओढे
हवाल झाले लोक, न मिळतां प्याया पाणी गोडें
ओढ्याकाठीं कुणी काढिती वाळूमध्यें हेळ
दूरावरुनी आणुनि पाणी कुठे भागली वेळ
लोक झन्यावर भरती पाणी, तेंच गुरें ही पीतीं
वास मारतां, वाटूं लागे रोगराइंची भीती
गुरें पटापट मरूं लागलीं वान्याच्या रोगानें
तापसरींची साथ पातली, फैलावत वेगानें
अम्भेरीला घर्टीं पडले दोन अजारी लोक
सुरू जहाला कुठे मुलाचा, कुठे आइचा शोक !
औषधपाणी कोणा धाया, कुठे कुणी ही नाहो
दीन जनांचें मरण ओढवे हरहर साथीपार्यां !
हां हां म्हणतां, कहर उसळला अघोर अम्भेरींत
न कळे कसली परमेशाच्या ही कोपाची रीत !
परगावाच्या कुणि वैद्याच्या लोळण घेती पायां
परिश्रमानें हात टेकले ! केलें गेलें वाया !
कुणि वैद्यांनीं तुमडी भरली हीच साधुनी सन्धी
सम्पत्तीची चटूं लागली डोळ्यावरती धुन्दी

कुठे पोटच्या पोरा घाया डाळिम्बाचा दाणा
 शेतकन्याने डाळिम्बाला विकला एक दिवाणा
 एका औषधथेम्बा आले मोत्यांचे जणु मोल
 पैका आणिक धान्य जहालीं आता मातीमोल
 कुणी रडात्रे कोणासाठीं न कळे कोणा काही
 ' पडला ! ' कोणी म्हणतां म्हणतां ' गेला ! ' तो लवलाही
 अभिषेकाचीं सत्रे बसलीं; दिधले कोणी देणे !
 पाझर देवा तरी फुटेना ! झाले दीन शहाणे !

मुरारसदनीं कोण भयङ्कर धान्दल झाली आता
 तापसराने बिमार पडलीं बाप आणखी माता
 आज आठ दिन किती राववा फणफणती तापाने
 आणि चार दिन आई निजली केवळ थरकापाने
 पाणी किंवा अन्न घोटले मुखीं जराही नाही,
 तोण्डे सुकलीं ! वाणी थकली ! बघतीं मग नयनांहीं
 मुरार-सगुणा एकसारखीं होतीं जवळ बसून
 मानाजीने सेवा केली रात्रन्दिवस कसून
 सगुणेच्या तर डोळ्यावरची श्लोप उडाली पुरती
 औषधपाणी देतां आली कितिदा डोळां भरती !
 तों सासूने हात उचलुनी परिश्रमाने फार
 मुखावरोनी हळू फिराविला, गाळुनि अश्रू चार
 डोळ्यांमध्ये प्रेमळ भाषा साठुनि आता राहे
 ओठ हलुनी, पुन्हा अश्रुचा ओघळ घळघळ वाहे !
 मुरार होता डोकें चेपित तिकडे डोळे वळले
 दाटुनि आले थेम्ब अश्रुचे, आणि हळू ओघळले !

बोलायाला शब्द मनांतील गेली त्यांशीं काही
 तोंच मनाच्या आघातानें मूर्छित झाली आई
 धडकी भरली सगुच्या हृदयीं; भाम्बावून मुरार
 इकडे तिकडे धावे, काही करण्यातें उपचार
 समोर होते बघत राववा सारें टक लावून
 तोंच गड्यांनीं नेले त्यांना आंत हळू उचलून
 तळमळ झाली तीव्र मनाची; रडूं लागले राव
 मानांजींनीं समजाविले, बसतां हृदयीं घाव

८००

आता आई बरळूं लागे वायूच्या झटक्यानें
 किति दाबावें ? एकसारखी बोले ताररवानें
 'सगुना माजी लई गुनाची ! घरदाराची जोत !
 लक्षिमि माज्या हीच घराची, हिनं उजवलं गोत !
 इंळा घेउनी कुटं निगालिस येड्यावानी पोरी ?
 डोळां पानी येउन जालिस कां गं गोरीमोरी ?
 कुनी जिवाला तुज्या दुकवलं ? उपास कोनासाठी ?
 अजुन् पारनं न्हाई सुटलं ? कां ही आटाआटी ?
 काय दळायी जातिस ?...कन्सं कोनाचीं मोडायी ?
 रडूं लागला तुजा पोरगा, घे आदी पाजाया !
 मुरारि माजा, तूं बी माजी, सगुने घे त्यें पोर
 मला धरूं दे पोटाशीं तरि...किति गं जालं थोर !'
 बरळ बोलली, हसली, रडली आई तों निमिषांत
 बोले : तुकें आणि करांनीं धरी मुराचे हात
 टकमक लावी नजर मुखावर, ठरवून भेसुर दृष्टी
 जवळी घेउन त्यास वदे मग करुनी डोळां वृष्टी

'मुरा, पोरगी लई न्येस ही ! लक्षिमि सौसाराची !
 नगें असा तूं पैका उदळूं, सगुना लई थोराची !
 पानी ! पानी दे ग बाळे !' अडखळला तों बोल
 डोकें धरिलें मुरारनें मग मान्डीवर समतोल
 'मालक...गेलं...का...शे...ता...ला...!' ऐसें बोलुनि काही
 दोन आचके देउन, गेली कायम सोडुन आई !!
 काय साङ्गणें घरांत झाला कसला मग आकान्त ?
 सगुणेला तर शोकावेगें क्षणभर आली भ्रान्त
 दीनांची ही माय हरपतां रडूं लागला गाव
 अन्धरुणावर शोकाग्नीनें करपुन गेले राव
 प्रेमळतेचें छत्र लोपलें ! मुरार झाला दीन !
 गुरें लागलीं हुम्बाराया ! दिवस लोटले तीन

आज लागुनी मनास काही आग, तळमळे बाप
 शोकव्याकुळतेनें त्याचा चढूं लागला ताप
 रात्र पसरली काळी काळी गोलार्धावर दाट
 मात्र पाणढरी चमके वरली स्वर्गङ्गेची वाट !
 मानाजीला खूण रावबा करिती भरल्या डोळां
 हात मुराचा धरिला ! झाले कण्ठी प्राण हि गोळा
 'शेतीभाती पग् ही...उदळूं नगें...प...रा ना...वा...नी !'
 शब्द लोपले पुढले, गेले खोल, न आले कानी !
 मानाजीवर आणि मुरावर दृष्टी एकच वेळ
 टाकुनि, त्यांनीं झणि आटपला इहलोकींचा खेळ !!
 'हर हर देवा ! असा कडाका कधी पगितला नाही !'
 बोलत ऐसें, गाळित अश्रू वृद्ध परतले काही

आकाशाची कुन्हाड पडली सगू-मुरारावरती
 मानाजीच्या आधारे तीं दुःखे परि सावरतीं
 सगुणेच्या तर डोळ्यामधले खळले नाही पाणी
 कितीतरी दिन फुटली नाही मानाजीला वाणी
 मुरार झाला व्याकुळ हृदयीं, परि मन शमवायाला
 मित्रसङ्गतीं काळ घालवी; खुपला म्हणुनि न भाला
 तस जगावर वर्षतूची पडली पहिली धार
 आणि निमाला तापसरीचा धूमधडाका पार
 हळू हळू मग शेतीभाती, धन्दा चालू झाला
 विसरुन दुःखे मुरार लागे दक्षपणे कामाला
 आणि सुभान्या रानीं चाले स्वैरपणाने गात
 कमण्डलूचा ओढा त्याला देई अपुली साथ

बहार ६ वा

शपथ

मुरार आता बघूं लागला संसाराचें काम
सगुणा म्हणजे केवळ होतें त्याचें प्रेयोधाम
शेतीभाती आणि मागला मुम्बइचा व्यापार
चाळू केली त्यानें पडतां संसाराचा भार
कधी आईची, कधी पित्याची स्मृति हृदयाला जाळी
मित्रसङ्गतीं मन रमवी तो अपुलें ऐशा काळीं
मात्र सगूचें चुकून दुखतां मृदु मन त्याच्या हातीं
तीव्र वेदना-ज्वाला त्याच्या हृदया जाळुनि जाती
तरी हि, उधळण सुरू जहाली भलत्या दिलदारीनें
मित्रासङ्गे मानस होई दुर्बळ अपुल्या परिनें

परी मनानें मन्वर आणिक हातानें दिलदार
निजहृदयाच्या श्रीमन्तीनें होता तो सरदार
गैरफायदा घेती याचा गावामधली पोरें
अवगुण त्याचा वाढविती हा गुण्ड आणखी थोरें
श्रीमन्तीच्या, दिलदारीच्या विभवे असतां धुन्द
मना न शिवला कधि मैत्रीचा कावा असला कुन्द
श्रीमन्तीवर त्याच्या भुलुनी मित्र घोळती गोण्डा
दुदैवानें जल-वेगानें वाहत गेला ओण्डा !

मानाजीनें उधळणुकीची जाणिव दिधली त्याला
शब्द त्याचे वाहवलेल्या पटले कधि न मनाला.

शपथ

कानाडोळा होऊं लागे कधि शेतीच्या कार्मीं
 मित्रासङ्गें दड्ग असावें केव्हा सौख्यारामों
 दिलेपणाला थोडी थोडी होय अता सुरवात
 सेवक त्याचे जरा लागले शोकायाला बात
 पडत्या विभवीं छिद्रावरती घाव घालुनी घोर
 पुरें बुडविणें यांत मानिती नीती कोणी थोर
 वैभव त्याचें थोर जयांना मुळि पाहवळें नाहीं
 स्वार्थी कोणी टपले होते उडवायाला लाहीं
 गोड अमृतामधें विषारी पडूं लागले विन्दू
 न कळे कसला लड्घायाचा आहे त्यांना सिन्धू
 भलत्या मार्गी ओढुनि नेई जरी मुराला गाव
 केवळ सगुच्या चतुर हुशारीवरती चाले नाव
 सूख हेंच कीं सगुला होते दिवस लोटले काही
 मानाजी या नव आशेनें दुःखें विसरुन जाई

दिवस सुर्गाचे सरले, आता फार उन्हाळा तावे
 उघड्या नाड्गरलेल्या रानीं मृगजळ गोड दिसावें
 माय मुराची गेली त्याला पुरें लोटलें वर्ष
 घरीं जनांच्या तोण्डावरला आज मावळे हर्ष
 कालपासुनी सगुच्या जीवा नव्हतें चैन जरा ही
 उदासवाणीं चित्रें मागिल गेलीं पुढुनी काही
 आठदिसां जों मुरार गेला होता व्यापाराला
 धोडेशयत खेळुन नुकता पुण्याहुनी तों आला
 मनास त्याच्या आज वेदना जाळित होत्या काही
 चित्र मनाचें भेमुर त्यानें परी दाविलें नाहीं

द्वित्रस साजरा होउन, झाली जखम मनाची ओली
 तों तान्घ्याच्या नव रुदनानें भरली सगुची खोली
 औदास्याचे ढग मावळले; प्रफुल्ल हृदये झालीं
 'नातू झाला मानाजींना !' हळूच वाणी आली
 मुरार धाला आनन्दानें मुग्ध आंतले आंत
 प्रेम बहरलें नवाङ्कुराचा गोड वाहतां वात

९००

अन्न जिवाला माहित नसतें परी अरे ! काही
 एक उडविते रड्ग लाट, तों दुसरी उडवी लाही
 एक खेळते नौकेभवती, अन्य चालते वाट
 एक हासवी, दुसरी बुडवी येउन पाठोपाठ
 फूल निरामय रम्य हासतें केवळ आनन्दानें
 कीड खालुनी मार्ग चालते खाण्याच्या रोखानें
 पुलकित होते सुवर्ण तेजें जेव्हां वसुधाराणी
 तिमिर येतसें मन्द मागुतीं, करण्यातें धुळधाणी
 एक एक दिन पाउल पुढती टाकुनि चाले जीव
 परि न कळे की, काळपुरीची जवळ करी तो शीव
 क्षण विभवाला सौख्य गणावें आणि रडावें अन्तीं
 हसतां हसतां मोरासम कां मग न वाटणें खन्ती ?

मुरार रमला आनन्दानें पुत्रोत्सवविभवांत
 'वीस हजारिं गोता बसला !' कळलें व्यापारांत
 गोड बोलुनी ज्यांनीं केलें मुक्तकण्ठ गुणगान
 मोहमयीचे स्वार्थी ऐसा गळा कापिती जन !
 धक्का बसला ! हादरलें मन ! हृदयीं झाला खिन्न !
 गुणगुण ऐकुनि मानाजीचें हृदय जाहलें मिन्न !

तळमळलें मन, खळबळ झाली हृदयां वारंवार
 उदासवाणा बसू लागला रात्रंदिवस मुरार !
 यापरि महिने चार लोटतां आला श्रावणमास
 आकाशांतुन पडूं लागली जळमोऱ्यांची रास
 केव्हा पिवळें ऊन पडावें जळबिन्दूवर पानीं
 झाडावरती अड्ग चोचिनें झाडावें विहगांनीं
 पहिल्यापहिल्या रम्य पिकांनीं हिरवळलेलीं रानें
 डळूं लागलीं वान्यासड्गें मड्गल आनन्दानें
 खळखळ वाहुन ओढे नेती तासामधली वाळू
 • तटिंच्या फुलल्या रम्य कण्हेरी; फुटले सुन्दर वेळू
 कोठे कोठे अम्भेरीच्या रानीं नाचत मोर
 केका गाउन, वर आकाशीं बघती नीट समोर
 खडकामधुनी एकसुरानें गाती ओढे गाणीं
 शेतकऱ्यांच्या मुली गुम्फिती रानफुलांची बेणी
 निसर्ग अपुले तेच पूर्विचे खळू लागे खेळ
 मुरार मित्रासड्गें पहिल्यापरी घालवी वेळ

आज पातली नागपञ्चमी ! घेउनि बाळ हिऱुला
 सगुणा जाउन आली होती नुकती बहिरोनाला
 बाळ गोजिरे घेउन बसला माण्डीवर मानाजी
 टक लावोनी त्यावर रमला खोल विचारामाजीं
 डोळांपाणी तोंच साठलें ! हळुच सगूला बोले
 'पोर येवडं पगुन् रावना असते जर का गेले-!'
 तोंच दाटनी गहिवर कण्ठीं, भरून आला ऊर
 शब्द धाम्बले, बाहुं लागले अश्रुबिन्दुचे पूर

मुरार खाली पाहत राहे; सगू रडाया लागे
 तुटक्या शब्दां पिता मनोगत अपुले तिजला साङ्गे
 'लई ग्वाड झो हिरू ! येवडा जाते पगुनीश्यानी—!
 नाशिव कुनाचं कुनी पगितलं ! ...जालं सपनावानी !
 करुना न्हाई देवाजीला आली अम्ची काही !'
 पुन्हा थाम्बला, शब्द एकही वदनीं फुटला नाही
 एकवार तों हिरू-सगूच्यावरती फेकी दृष्टी
 मुराकडे मग बघतां दिसली भेसुर त्याला सृष्टी
 तीव्र वेदना आंतुन काही अन्तर करिती खाक
 तोंच वाटलें अज्ञातांतुन कुणी मारिली हाक
 एकाएकी सगुणेजवळीं देउनि करिचें मूल
 आम्बराइच्या घरास गेला, होउनि आंत मलूल !

नागपन्चमी सण मौजेचा, दड्ग जहाले सर्व
 मुरारसदनीं जणू उदेलें आनन्दाचें पर्व
 एक हिरूच्या जीवाकरितां हौशी केल्या नाना
 नव्या सणाची दिलीं बक्षिसें त्यानें कितिक जणांना
 अजून 'बाबा' आले नव्हते अम्बेराईहून
 म्हणून सगुणा अधीर झाली, व्याकुळ मन होऊन
 तोंच गडी कुणि सांगत आला 'मालक न्हाई येत !
 ढोकेंदुकिनं त्ये पडल्याती वाडुळचें छपरांत !'
 धडकी भरली सगुणाहृदयीं ! काम सुचेना काही
 आवरुनी ती परी पसारा, करी निघाया घाई
 तशी उपाशी सगुणा गेली, जेवण घेउन त्याला
 गाडी जुम्पुन मुरार गेला तिजला पोचविण्याला.

वाटेवरती कुणी बसविले नाग मातिचे कोठे
 कुणी चढविले कडुलिम्बावर शोके मोठे मोठे
 तालिमबाजी खेळ चालले कोठे कोठे काही
 भव्य शिळला कुठे काकडी पेलुनि धरुनी राही
 'चला ग बाई वारूळाला' कुठे घोळका गाई
 आर्त मनाला सगुच्या यांतिल दिसलें न परी काही
 छपरामध्यें सगू पित्याला जाउनि आधी पाहे
 अन्थरुणावर डोळे झाकुनि बाप पडूनी राहे

- डोकें दुखतां दुखतां आता चढला भलता ताप
 जेर होउनी पडला होता मुग्धपणानें बाप
 गिळून टाकी सर्व वेदना सोशिक त्याचा जीव
 सगुला पाहुन नयनीं साठे जळरूपानें कीव
 परि अश्रूना ओघळण्याला त्यानें न दिला वाव
 लागूं न दिला त्यानें अपुल्या मुग्ध मनाचा ठाव
 हात लावुनी अड्गाला तों सगुणा बोले त्याला
 'येरवाळि का कुनी धाडलं न्हाई कळवायाला ?
 कां म्हुन आला हकडें बाबा ?...काय ताप हा देवा !
 चेपु डोकसं ?...घास दोन तर माज्या हातुन जेवा !'
 ओठ हालले मानाजीचे बोलायातें काही
 परि डोळ्यांनीं नुसत्या देई होकाराची ग्वाही
 हिरूर घेउन बसला होता मुरार पाठीमागे
 शिलोजिच्या हळुवार मनाला अघोर चिंता लागे !
 घास सगूनें तोण्डाजवळी नेता बोले बाप
 'अजुन उपाशी पोरी ?' लागे तों कसलांशी धाफ

डोळ्यांमधले अश्रू अपुले तो दावाया पाही
पाणी जिरुनी तेथ, सगूच्या नयनीं येउन राही
मानाजीनें तळमळ केली व्यक्त न काहीएक
डोळां पाणी आणुन भरवी त्यास लाडकी लेक

सूर्य टेकला अस्तगिरीवर; वादूं लागे ताप !
भिऊन हृदयीं, सर्व राहिले तिथेच आपोआप
दिवस यापरी चार लोटले चिन्तेचे, भीतीचे
पुढे पाउल दुखणें पाहून थरके हृदय सतीचें
मित्र शिलोजी क्षण हि न त्याला सोडुन गेले दूर
परस्परांचे कितीकदा तरी भरून आले ऊर
मुरार जाउन येउन राहे; तरि सगुणेशीं काही
खळबळणारी तळमळ मनीची चाप बोलला नाही !
दिवेलागणी झाली ! कोणी नव्हतें आसोपास
सगू-शिलोजी-मानाजीचे ऐकूं येती श्वास
मन आवरुनी धीर धरुनी मानाजी तों बोले
'सगू ! मुरारी कुठं हाय ग ?' डोळे झाले ओले !
'येतिल आता बरं ! वाटतं बरं अता ना बाबा ?'
सगुच्या प्रश्नं दुखूं लागला तद्दहृदयाचा गाभा
मेघ तरळती जळभारानें ओथम्बुन आकाशीं
तसे तरळले भाव अश्रुनीं भिजुनी नयनाकाशीं
जळ डोळ्यांतिल आंत जिरेना एकवटून हि शक्ति
तरळ आसवें-नव्हे, गळाली परस्परांची भक्ती
दुःख गिळुनी मानाजी परि बोले धीर धरून
'पोरी, समदं तुला साड्गतों ! मन हें जाय भरून !

रडूं नगें ! तू लई इचारी, हुशार, शाणीसुतीं
 सड्गत अमची तुला लाभली एक इसा तर पुरतीं
 अता वाटतं तुला हिरुला डोळे भरुन पगून
 जावं, पोरी मुरारसड्गं मन माजं बोलून !
 जरा थाम्बला ! अडखळला—तों मुरार आला आंत
 येउन बसला जवळ; जाहलें क्षणभर सारें शान्त
 डोळां पाणी आणुन कुन्थत थकलेल्या वाणीनें
 उघडें केलें हृदय आपुलें अखेर जानाजानें
 हृदीणेची तार अश्रुनीं भिजतां थिजला सूर
 थाम्बथाम्बुनी बोले, उठतां मनामधें काहूर
 'मुरार ! आमी पडलों ! आता देवावरतीं भार !
 जगनं इथलं सरलं ! न्हाई येळ न्हाइला फार !
 यात्रा सरली उगीच कशाला गुतवूं साङ्ग सराई !
 जिमिन जकडची तकडं आता खण्डाची ही जाई !
 कुनी करावा शोक फुका अन् कसला, कोनापायी ?
 रडूं नगें तू सगू...!' थाम्बला, शब्द खोल तों जाई
 सर्वाड्गांतिल खेचुन शक्ती पुन्हा एकदा बोले
 'उगी उगी तू पोरी !' भरले आणि तयाचे डोळे
 'मुरा जिवाची ग्वाष्ट साड्गतों एकच आता, एक
 रागा येवूं नगें ! चुका तू केल्या मार्गं कैक
 पैसा गेला लई तुजा पग् ! दिवस कठिन ह्ये आले.
 गाव गान्जलं पैक्यापायीं ! जग ह्ये दुबळं जालं
 शेतकऱ्याला आन मिळना कष्टुन शेतामन्दी
 कितेक मेलें कटून, केवळ बुडत्या कर्जामन्दीं
 किती पोरगा नशिवाचा तू, गुनी सगू लई माजी
 अजुन खेळते लक्षिमि होउन तुझ्यावरती राजी

लइ नशिवाचा ! लइ नशिवाचा मुरार तू या गावीं !
 पन् ही उधळन् सोड अता पग, तोडिल एका घावीं
 किति घालविला पैका, तुटतो मुरार माजा जीव
 मालक आता तुजा तूच पग ! येत्ये लइलइ कीव
 सगुला आनिक तुज्या हिरूला पगून फुटते छाती
 मुरा, सगूच्या सौसाराची तुज्याच दोरी हातीं
 हिन्यासारकं पोर हिरू ह्ये काडिल अपुलं नांव
 पोर केवडा तालिवार तू ! न्हाई का हें ठावं ?
 खराब असल्या वागनुकीनं जाइल सारी कीर्त
 पैक्यावाचुन कुनी न देतो कुना फुकाचं तीर्त !
 जिव तुजा लइ सगुनेवरती, पित्त जिवाची भारी
 सगुना माजी ! सगुना माजी—!’ गहिवरली तों स्वारी
 झरझर झरझर डोळ्यांतुन तों गळले अश्रूबिन्दू
 सगुणेचा तर खालीवरती हेलावे हत्सिन्धू
 मान खालती घालुन बसला मुरार होता मुग्ध
 अनुतापानें किंवा न कळे झाला होता दग्ध
 गभीर पसरे रात्र भोवती आम्बराइचें रानीं
 प्रशान्ततेनें ध्वनी दुणावे कमण्डलूचा कानों
 दीर्घ उसासा टाकुन बोले ‘उदास का म्हुन् व्हावं?
 शेतीभाती आपुन अमुलं घरचं काम पगावं
 मुरा, परानावानी जपली पग ही अम्बेराई
 समदी माजी तुजीच माया, तूच जिवाचा भाई !
 लई उदळला मुरार पैका, सूद जरा धर आता
 देवा भ्यावं, लेच्यावाचुन न्हाइ पितिचा दाता
 मुरार ! देवा सुमरुन आता शिपत घेउनी साङ्ग
 ‘आम्बराइला जपन् जिवाच्या पल्याड तुमच्या मागं !

'कसा बि आला वक्त तरी मी न्हाई ती इकनार !
 अतितंच राबुनश्येनी माजं राकिन मी घरदार !'
 मुरा शिपत घे ! म्हातान्यावर नग रागाला येवूं
 सरलं अमचं तुला बोलनं ! निरोप आता घेवूं !'
 वदनीं शान्ती-समाधान तों दिव्य चमकळीं काही
 एकमनांनं डोळे लावुन मुरार पाहत राही
 मनांत ठसले मानाजीचे बोल असे बिनमोल
 छटा मुखींची साङ्गे की ते हृदयीं भिनले खोल
 परन्तु ' आला वक्त तरी मी न्हाई ती इकनार !'
 शपथेच्या या शब्दानें तो हसला तालेवार
 परि भोतीच्या गभीरतेनें पाळाय़ा उपचार
 उकळी दाबुन त्याच्यासाठी बोलें शपथ मुरार
 शपथ ऐकुनी मानाजीचें गहिवरलें मन भारी
 अथाङ्ग शान्ती चमकत होती वदनीं परि खुलणारी
 मुरार-सगुणा-हिरूंवरी तो क्षणभर दृष्टी लावी
 अन्य दिशेला मग ती वळवी, लिखित वाचुनी भावी !

दृष्टी ठरली तोंच शिलोजीवर, बोलाया काही
 आर्त मनाची प्रेमळ इच्छा मुकेपणांनं पाही
 ओठ हालले ! इकडे तिकडे मानाजी मग पाहे
 आणि जरासा डोळे मिटुनी स्वस्थ पडुनी राहे
 औषध आणाय़ा तों काही सगुणा गेली दूर
 गोन्धळुनी मन हळूच गेला पाठोपाठ मुरार !
 गहिवरलें मन मानाजीचें ! मग मित्राचा हात
 धरुनि उराशीं प्रेमळतेनें कुन्थत बोलें मात :

'शिल् ! असूं...दे...लोभ...!' दाटुनी आला कण्ठ मरुज
 परी उमाळा दाबुन बोले निमिषानें विनवून
 'अम्बेराई आन सगू ही तुजी ! अता सम्भाळ !
 मुरार...येडा...नाही...! त्येचा हिरू गुनाचा...वाळ !
 समद्यावरती मुरार आनिल कोन्यायेळीं घाला !
 शिलु तूं मैतर एक जिवाचा सगुला वाचाविन्याला
 पोर गुनाची ...तूच...जिवाचा !' बोलवलें मग नाही
 गालित अश्रू त्यास शिलोजी अभङ्ग वचनें देई
 समाधानुनी मानाजीनें पुनरपि धरिला हात
 मुरार-सगुणा जवळ बैसली तोंच येउनी आंत
 औषध करितां पुढें, तयानें केला अडवा हात
 उशाखालुनी काढुनि काही धरि हृदयाशीं तात
 हळूच देई मग तें सगुला; नयनीं आणुनि पाणी
 'तुज्या--आइचं...सगू, डोरलं हें घे'-- थाम्बे वाणी
 धरुनि उराशीं लेणें सगुणा, हृदयीं तों गहिवरली
 गभीर शान्ती पुन्हा पित्याच्या विलसे नयनामधली
 ओढ लागुनी आंतिल तेजा क्षणभर डोळे मिटले
 करी ध्यान तो वाटे, कारण ओठ जरा पुटपुटले
 डोळे झाकुन पडला त्याला एक लोटला तास
 लक्षण नव्हतें ठीक आज हें ! खुटली त्यांची आस
 तोंच लोचनें उघडुन बोले, भ्रान्त भाषणीं खोल
 'किरन् पगा ह्ये अम्ब्यावरती ! किरन् पगा !' हे बोल
 तरळुन डोळे सगू-मुरारावरती बोले तेंच
 'सार दूर त्यो पडदा !' बोले विनवुन हलक्यानेंच
 छप्पर-दारावरचा पडदा मुरार सारी दूर
 मानाजीची आम्बेराइवर दृष्टी झाली चूर !

तेवत होता चन्द्र अम्बरीं; झोकुनि किरणें खाली
 आम्बराइला दिव्य रुपेरी शोभा होती आली
 धावत होते इकडुन तिकडे काही काळे मेघ
 भिर भिर वारा घोंघावूनी, घुमवी अपुला वेग
 मागेपुढती डुलुनी शेतें, सळसळ वाजतिं पानें
 विश्वात्म्याची गभीर शान्ती सेवित होतीं रानें
 डोकें ठेवुन माण्डीवरती सगुच्या, वळवुन मान
 क्षणभर रमला आम्बराइवर बाप लावुनी ध्यान !
 तोंच 'किरन् ह्ये पगा ! किरन् ह्ये ...!' पुन्हा बोलला खोल
 आणि वेळुच्या मानाजीचा गेला कायम बोल !

काळा ढग तों येउनि राहे नभांत चन्द्राआड
 आम्बराइचें तेज लोपुनी मळूल झालें झाड !
 वारा पडला ! स्तब्ध जाहला शेतें थाम्बुनि डोल !
 भयाण शान्ती विरवुन टाकी रातकिड्याचे बोल !
 मात्र एकला समचित्तानें कमण्डलूचा ओढा
 गीत आपुलें धाटपणानें छेडित होता थोडा !

बहार ७ वा

शापवाणी

अमृतवाणिनें ज्यानें दिधला जनहृदयास विसावा
कोळपलेल्या जीवलतेला सौख्यचन्द्र जो व्हावा
दुःख आपुलें दूर सारुनी जनहृदये जो सान्धी
आणि रेशमी प्रेमरज्जुनें कायमची जो बान्धी
नवल कशाचें, कुणी गाळले अश्रू ल्याच्यासाठी
किंवा दर्शन शेवटलें जर ध्याया जमली दाटी ?
मानाजीच्या दहनविधीला गाव लोटले दोन्ही
कमण्डलूनें पुरांत नेली राख झणी वाहोनी
शोकसागरीं अघोर बुडली मानाजीची लेक
वेळिं-अवेळीं करूं लागली उष्णाश्रूंचा सेक
आयात्राया तिला साङ्गती समजुन परोपरीनें
व्याकुळ होउन मुरार घाली समज आपल्यापरिनें
परि न थाम्बला उष्णाश्रूंचा डोळ्यामधला पाट
धावत होता काळ निरामय ; गेले माहिने आठ !

चैत्रपालवी डवरून गेली तरुवर ठायीं ठायीं
आम्रफळांनीं वेळूमधली भरली राई राई
बान्धावरच्या रानगुलाबावरी कळे मोहरले
सुगन्ध भरिती हवेंत वारे मोगरवेलीवरले
फान्दीफान्दीमधुनी गाई गीत कोकिळा गोड
मन्द सुरांनीं ओहळ त्याला देई अपुली जोड

पाण्यावरली हिरवळलेलीं पिकें डोलतीं रानीं
 तिथेच घुमलीं शेतकऱ्यांचीं गाणीं मधुर सुरांनीं
 सृष्टिसुन्दरी देऊं लागे नित्याचे निज पाठ
 आनन्दानें दड्ग जाहला सारा कृष्णाकाठ
 परन्तु सगुणा--हृदयीं नव्हती समाधान वा शान्ती
 वाटे तिजला, 'ओहळ सारे निरर्थ गाणीं गाती !'
 कुठे विचारीं एकसारखें तिष्ठत तिनें रहावें
 आणि गाळुनी अखेर अश्रू माघारी परतावें
 कधी हिरूला कुरवळतांना फुन्दावें हृदयांत
 वेळूवरती नजर लावुनी कधी रमावें शान्त
 व्रण जीवाचा परि न कुणाला सती बोलुनी दावी
 डोळे लावुन हवेंत वाची लिखित आपुलें भावी

व्याकुळ झालें मुरारचें मन जरि पडत्या काळांत
 कृतिनीं अपुल्या तरि तो लागे रुतावया गाळांत
 प्रथम जिवाला अवघड वाटे मानार्जाच्या मागे
 परन्तु सत्ता त्यास आन्धळी हळू कराया लागे
 स्वातन्त्र्यानें उद्धरिले जन कितीक नेउनि वरती
 मुरारच्या परि संसारा ये कधि न त्यानें भरती
 स्वैर मनाला गमेल तिकडे वाहत त्यानें जावें
 क्षणिक हासऱ्या लहरीवरती तरलपणें नाचावें
 स्वैरपणानें अशा, मुराचा जाउं लागला आब
 स्वेच्छाचारी स्वातन्त्र्याला कोण मागतो जाब ?
 राजरोस तो घोडेशर्यत खेळायस पुण्याला
 मित्रासड्गें जाई आता, बवुनि न अधिकउण्याला

विचित्र असल्या नादीं, कायम पडे खिशाला भोक
 त्याच्या जीवावरती चाले मित्रगणांचा झोक
 विवेकशक्ती जागी झाली जेव्हा उद्वेगानें
 मित्रगणांनीं तिला निजविली मदिरेच्या पानानें
 कधीबधीची मौज लागली व्हाया दरमासाला
 दर मासाची कधी पन्धरा, केव्हां आठ दिसाला
 गावामधले कुणी कडेचे पोहुन, बघती मौज
 दिलदारीवर कुणी घालिती घाला, आणुन फौज
 तळमळणारे कुणि वेळूचे, कोणी अम्भेरीचे
 वडीलकीचे शब्द साङ्गती स्नेही आजवरीचे
 सगुणेची तर साङ्गुन थकली दुखावलेली वाणी
 डोळे झाकुन, मुरार राहे ओढत अपुली घाणी
 तीनच वर्षे गेलीं, सरलें द्रव्य आणखी पैसा
 कुबेरधन ही पुरेल का, कुणि वाहत जातां ऐसा ?

वैभवकाळीं जिनें सुखावें आनन्दूनी जीव
 आपत्काळीं उद्भवमात्रें तिच्याच भरतें हीव
 वैभवकाळीं फिटे पारणें बघुन जयाला डोळां
 आपत्काळीं तदवलोकनें उठतो पोटीं गोळा
 वैभवकाळीं चालुनि येतां, जी वाटावी गड्गा
 आपत्काळीं तिनें गाठतां आग लागते अन्ना
 वैभवकाळीं प्रेम जयाच्या भेटीसरशीं दाटे
 आपत्काळीं दर्शनमात्रें सलती त्याच्या काटे
 पुत्र जाहला सुरूप दुसरा सगुणेला जों आता
 मुरार-जीवा क्षणभर वाटे असेंच, वैभव जातां

परि आईची निर्मळ माया कधि ही ढळणें नाही
 हिमालयासम थोरपणें ती सन्तत निश्चळ राही
 उलट, रवीच्या प्रखर आतपें वितळाया ती लागे
 शुद्ध जळानें हृदयामधली गड्गा भरुनी, भागे
 सगुणेवरलें प्रेम त्याला एकसारखें ओढी
 आणि वाटली केरूविषयीं नन्तर त्याला गोडी
 ऋण काढोनी सणास केली मुरारनें सुरवात
 काळ उलटला ! कोणाचा मग कुणी धरावा हात !

श्रीभर्तृचें ऊन कडकलें कौलारावर फार
 उठुन धुरोळा, कधी दुपारीं ये वळवाची धार
 भासूं लागे घरीं हलाखी, होउन ओढाताण
 तळमळ होउन सगुला घडलें रोज अश्रुचें स्नान
 संसाराला विटुनी लक्ष्मी, घेइ काढता पाय
 सगू बिचारी होत चालली रात्रन्दिन असहाय
 डोळा ठेवी कुणी घरावर, कुणी खिलारावरती
 स्वार्थबुद्धिनें कुणि शेतावर करि कर्जाची भरती
 नजर स्वार्थां अम्बेराईवरी कुणाची खिळली
 पापी दृष्टी दुष्ट कुणाची सगूकडे ही वळली
 जो तो अपुल्या योग्य सन्धिची पाहत होता वाट
 दुदैवानें सर्व बाजुंनीं त्यांत पुरविली पाठ
 नाड्गर विकला त्यानें गेल्या रङ्गपन्चमीसाठी
 आणि कराया चैन, जमाविली मित्रगणांची दाटी
 अनेक केले रङ्ग त्यानें उसना आणुनि पैसा
 गावकऱ्यांनीं मौज उडविली, बुडवुन त्याला पैसा

सुटे कासरा; कोण उतरणीवरी आवरी गाडी ?
महापुरांतुन वाचविण्याला दावी कोण धडाडी ?

अवर्षणानें दुष्काळाची पडली पुरती छाया
हात मारुनी कुळें लागलीं मुरारला बुडवाया
हळूहळू मग पैशासाठी विकलीं त्यानें शेतें
हपापलेले सजले त्याला पैसे द्याया जे ते
पैशासाठी, पोटासाठी गहाण पडला वाडा
हळूहळू मग गाडी, घोडा, मोट आणखी नाडा
उरल्या सुरल्या आम्बेराइचा जेव्हां थकला सारा
अधिकान्यांनीं गुरें नेउनी आवरलाच पसारा
सोडून गेलीं गुरें, माणसें, वैभव, कीर्ती त्याला
आपत्काळीं जैसा इमला सोडितसे जोत्याला
अजुन न होई अम्बेराई विकावयाला धीर
चिन्ताजालीं गुन्तुन गेला कधी कधी मग वीर
गतविभवे हें क्षणांत मिळवूं सोडत जिड्कुन मोठी
हिंमत ऐशी मित्रगणांनीं नित्य घातली पोटीं
हितशत्रूंनीं स्वार्थ साधुनी चोरून केले वार
वेड्या असल्या आकाङ्क्षेनें मुरार बुडला पार
यापरि वर्षे पांच लोटलीं, उरला नाही धारा
हिरु-केरुंना मात्र लागला दारिद्र्याचा वारा !

उरली होती अम्बेराई केवळ आधाराला
विरड्गुळा हा एकच होता सगुणेच्या जीवाला
शिलोजिची पण अडचण होती मार्गाविरती मोठी
गावकऱ्यांचे भाव परतले म्हणुन येउनी ओठीं

परन्तु जेव्हां घडावयाचि नसतें नीटच काही..... नों दि: ३१/५/१९५३

कुयोग जुळती अपाप; काटे जमती ठायीं ठायीं
 ' देवदेव ' तों करावयाला रत्नागिरीच्या प्रान्तीं
 जाय शिलोजी पत्नीसड्गें, मिळवाया ह्छान्ती
 सर्व व्यवस्था साड्गुन सगुला गेला जारि तो गावा
 कसा कळावा स्त्रीबुद्धीला गावकऱ्यांचा कावा ?
 अम्बेराईवरी सारखा होता त्यांचा डोळा
 मोहवितां मन मुरारजीचें, हळू लागला दोला
 कुणी उठवुनी शहर पुण्यांतिल जड्गी शर्यतहूल
 चेतविलें मन त्याचें, देउन वर मदिरेची भूल
 अम्बेराई-विक्रय आता व्हाया काय उशीर ?
 एकामागुन एक लागले पुढें यावया वीर
 मानाजीच्या थोरपणाची स्मृती कुणाला राहे !
 मित्रगणांच्या लहरीवरती मुरारमानस वाहे
 धूर्त त्यांतले कुणी मुराला घेउन गेले दूर
 गुप्तपणानें सवाल करण्यामार्जी झाले चूर
 कशास गेले दूर शिलोजी यावेळीं परगावीं !
 शपथ मोडते मानाजीची ! कुणि तिज साम्भाळावी !
 अखेर सरशी कुणी गेनवा नामें जरठें केली
 आणि मुराची अम्बेराई घरांत त्याच्या गेली ! !
 विक्रय होऊन, मुरारजीच्या पैसे पडले हातीं
 दैव बोललें ' कळल्यावर हें सगुनें खावी माती !'

रावे अस्तवला ! काळ्या ङाया अवतरल्या भेसूर !
 किरकिर रडवा रातकिड्यांचा चालू झाला सूर !

रात्र माजली घोर ! घरावर घुबड आरडे घू घू !
कोट्यांमध्ये आवाजानें भ्याले चिमण्या-राघू !
वारा बोले 'अदृश्यांतली ही शापाची वाणी !'
लक्ष न देतां, कमण्डलू पण गात चालला गाणी

बहार ८ वा

प्रीतीसाठी

आम्बराइचा हातामधला सुटतां पुरता बाण
चरफडले जन अम्भेरीचे, गमावतां ही खाण
उगवायाला सूड त्याचा, करावया धुळधाणी
खेळायाला जुगार, गेले मुरास घेउनि कोणी
आज पन्धरा दिवस जाहले जाउन त्यास पुण्यास
हुरहुरनी मन, सगुच्या जीवा लागे त्याचा ध्यास
परोपरीनीं शेजाऱ्यांनीं दिली टोचणी तिजला
पडत्या काळीं दुःखाश्रूनीं पदर सतीचा भिजला
तिजभवति ही जाळें आता विणूं लागले कोणी
तिच्या स्थितीनें समाधानलें कोणी उल्हासोनी
अजुनि शान्तले नव्हते चिर्ती तरि ही भाईबन्द
धिःकाराचे वचन बोलुनी मानिति ते आनन्द
कशी कळावी तिची थोरवी, पार्थिव या क्षुद्रांना,
गुणगम्भीरा सती जाहली प्रिय जी देवार्जीना ?
दारिद्र्याची आग लागली जाळायाला पोट
अब्रूखातर मिटले होते घट्ट सतीनें ओठ
वसनें सार्धीं, घरकामाच्या भाण्ड्यावाचुन काही
अता सतीच्या पोरबाळां घरांत उरलें नाही
सरलें सारें धान्य घरांतिल; खारें आता काय ?
त्यांत शिलोजी गावाहूनी आले नव्हते हाय !
मुलाकडे ती पाहुन, अश्रू एकसारखे ढाळी
जठराग्नीची आंत वेदना हाय ! हाय ! तों जाळी ! १३००

उपकाराचे उगिच कुणाचें ओझें आता व्यावें,
 कुणि पाहीना दुडकुन ही, मुख कोणा वेडगाडारें !
 जळूं लागला जीव, उपाशीं दोन सौनुलीं बघुनी
 सुजले डोळे रडतां रडतां, पोटाशीं तीं धरुनी
 आजवरी जी कुठे न गेली, ही थोराची सून
 तिलाच आता जाणें आलें, जातां दैव फिरून
 धीर धरोनी हळूच उठली योजुनि काही वेत
 गहाण थाळी ठेवायाचा होता मनिंचा हेत
 पदराखाली घेउन थाळी हलकें आली दारीं
 तोंच पुण्याहुन परतुन आली मुरारजींची स्वारी

आनन्दाचा सागर हृदयीं उचम्बळोनि आला
 पातिला पाहुन आनंदाचा दारीं स्वर्ग उदेल
 धावत येउन तोंच हिरूनें मिठी मारिली त्याला
 लडिवाळपणें शब्दांनीं तो आळवि बाळ पित्याला
 पाहत राहे उमाच जागीं विस्मित केरू स्तब्ध
 पतिपुत्रांच्या मुखा न्यहाळी कुतुकें सगुणा मुग्ध
 चुम्बुनि बाळा वात्सल्यें तो घरांत गेला नीट
 कळलें मग की खायालाही घरांत नाही पीठ
 आम्बराइचा सारुनि पैका सारा, केविलवाणें
 आला होता परत घराला मुरार मुग्धपणानें
 शब्द न बोले जरी त्यांतले सगुणा काहीएक
 डोळ्यामधुनी चालू झाला तरि अश्रूंचा सेक
 परि मैत्रीची गात थोरवी धीर तिला तो देई
 आणि निघाला विश्वासानें आणायतें काही

रवि मावळला ! अन्धारानें भरली दुनिया सारी
 चारा घेउन पक्षिगणांची परतुन जाय भरारी
 दिवे लागले घरांत आता साऱ्या अम्भेरींत
 खिन्नपणें परि मुरार होता उभाच अन्धारांत !
 घालुनि कोणी धिःकाराचें जहरी घाव जिव्हारीं
 तोडुनि टाकी मुरास, येता याचक म्हणुनी दारीं
 हाय ! लोटलें दूर त्याला, केली नाहीं कीव
 काळ उलटला पुरा ! मुराचा व्याकुळ झाला जीव !
 मित्तांच्या या दुर्वचनांनीं मुरार होऊन विद्ध
 आल्यापारीं परतुन गेला, होउनिया हतबुद्ध !
 हिरवें पिवळें दिसूं लागलें त्याला अन्धेरीनें
 हृदय दाबुनी धरी, गाठलें तोंच पुन्हा घेरीनें
 रस्त्यामधल्या वडबुन्ध्याला जरा टेकला मागे
 भिराभिर डोकें हवेमध्ये तों भ्रमण कराया लागे
 जीवित झालें त्यास नकोसें, दिसतां चरित समोर
 अन्धारीं तों बाळें दिसलीं पुढे उपाशी, घोर !
 झर झर झरले अश्रु ! घराला ओडुनि नेती पाय
 थबकत चाले ! मध्ये हुन्दका देउनि, बदला ' हाय
 पुन्हा एकदा खिसा आपुला चाचपुनी तो पाहे
 एकच पैसा सर्व धनांतिल आता हातीं राहे
 गुड्गत, नकळत दारीं आला, होउनि हृदयीं खिन्न
 वळचणिला तो उभा राहिला, हृदय होउनी भिन्न
 मनांत बोलें, ' काय सगूला जाउनश्येनी साड्गूं ?
 आन मागनं अता कोनचं पायापाशीं मागूं ?'
 तोंच येउनी सगुणा दारीं डोकावी बाहेर
 सहज दिसे तिज निज जीवाचें अन्धारीं माहेर

हळूच मारी हाक तयाला, मुरार गेला आंत
 भाव उमजलीं परस्परांचे दोषें मुग्धपणांत
 सान्जवात तों कधिच घराची होउन, बाळें दोन्हीं
 भाकर खातां खातां, आली साङ्गत आनन्दोनी
 मनांत बोले, 'भाकरीस का यावें इतुकें मोल,
 की बाळांनीं त्यांतच द्यावा स्वर्गसुखाचा डोल !'
 दृश्यांनं या मन निवळें क्षण आणि पेटलें पूर्ण
 धोरण पाहुनि सगुणेचें तर शतधा होय विदीर्ण
 बळें बळें तो तिच्या हातची भाकर खाई थोडी
 हीनपणाच्या या संसारों त्यास न वाटे गोडी
 कितीक केले प्रश्न सगूनें मूक परी तो राहे
 करपुन जाई आंत कशाच्या तरि तळमळिच्या दाहें
 दीर्घ उसासे टाकित बसला येउन तो सोप्यांत
 स्नेहाभावीं दीप भिणमिणे वरती कोनाड्यांत
 पडली होती तोण्डावरती कोनाड्याची छाया
 अन्धारानें पूर्ण घेरिलें होतें बाह्य जगा या
 अन्धाराचें राज्य माजलें अघोर त्याच्या हृदयीं
 उभी राहिली समोर वृत्ती मित्रगणांची अदयी
 तोंच वाटलें मानाजीची बोले येउन मूर्त-
 'पैक्यावाचुन् कुनी फुकाचं कुना न देतो तीर्त !'
 हृदय करपुनी, दीनपणानें खाली लवली मान
 दारामधल्या तों फकिराचें कानीं पडलें गान-

२. पैसा

[गजल]

भाई, जगांत सारा पैसाच एक प्यारा
 पैसा असे जिवाचा स्वर्गापरी निवारा

पैसाच दिव्य दृष्टी, पैशांत सर्व सृष्टी	
पैशांत अश्रुवृष्टी स्नेहाळ, भाव सारा	२
पैशामुळेंच तार्ई, पैशांत बापमाई	
पैसाच मित्र, भाई, पैसाच पुत्र दारा	३
पैशांत शील, शक्ती, सौन्दर्य, धर्म, भक्ती	
पापामधून मुक्ती, पैशामुळें दरारा	४
पैशामुळें जिन्हाळा, पैशास पुष्पमाळा,	
पैशामुळें स्तुतीची ये थोरवी अगारा	५
पैसा असेल हातीं, सौवर्ण होय माती	
पैसाच येथ नीति, वा कीर्तिचा नगारा	६
‘हांतीं असल पैसा या तोंवरीच वैसा’ !	
-श्रानेंच थोर ऐसा केला असे पुकारा	७
पैसा नसेल त्यानें कां हें जिणें शिणावें !	
हा धर्म, कायदा हा; पैशाविणें न थारा !	८

नाग बिळांतुन सळसळ येई मोहुनिया पुझीनें
 मुरार तैसा वाहेरी ये गाण्याच्या गुड्गानें
 हृद्भेदक तें सत्य ऐकुनी गज्जलगीतांतील
 जीव होउनी व्याकुळ त्याचा खचूं लागला दील
 उभा राहुनी जोत्यावर तो क्षण अपुल्याशीं डोले
 तळमळुनी मन, कृतज्ञतेनें फकीरास मग बोले—
 ‘गानं किति ह्ये ग्वाड फकीरा, लाकाचं त्या मोल
 पुना पुना म्हन् पगू, जिन्हारीं भिडलं माझ्या खोल !’
 फकीर लागे पुन्हा गावया; तोही एक मनानें
 दारापुढतीं ओट्यावरती गुड्गत राहे गानें
 अनुभूतीनें पटलें हांते सत्य मना भरपूर
 गीत सम्पतां घळघळ आले डोळ्यामधुनी पुर !

कन्दीलाचा उजेड थोडा पडला तोण्डावरती
 आणि मुराच्या नयनामधली दिसे फकीरा झरती
 आवरुनी मन, पुटपुटला तो ' लाकाचं त्या मोल !
 खरं हाय ह्यें ! ' हात त्याचा खिशांत गेला खोल
 एकच होता पैसा, देउन तोही बोले त्याला
 ' लाकाचं या मोल दिडकिला ! देतों पन् ही तुजला ! '
 पैसा घेउनि, दुवा देउनी फकीर गेला दूर
 मुरार राहे तिथेच, लागुन जीवाला हुईर !

सभोवताली दाट माजलें अन्धाराचें रान
 निजलीं शेतें; पेड्गत होते तारे थोर लहान
 भेसुर सृष्टी खयोताचे दात त्रिचकुनी दावी
 मयाणतेचीं भेसुर चित्रें मुरास दिसलीं भावीं
 गज्जलगीतामधलें कानीं अजुनी घुमले सूर,
 भोवतालची काळी राई दडपुन टाकी ऊर !
 आणि खळखळा 'प्रीती म्हणजे यज्ञ ' गात हें गान
 कमण्डलूचा ओढा चाले, पूर्ण विसरुनी भान

बहार ९ वा

कसोटी

सगुणेने हें पाहुन त्याला हळुच मारिली हाक
दचकुनि, गेला घरांत क्षणि तो, वाटुनि काही धाक
आंत काम्बळ्यावरती पडला, व्याकुळ होउनि फार
सरत्या रात्री क्षोप न आली, जाळी एक विचार
'हाय ! दुकवली पित्त जिवाची ! दोन सोनुलीं माजीं !
जळलं सोनं हाय ! कोळसें आलें हातामाजीं !
करूं सुखी मी कशी सगूला, सुखवूं कशिं हीं पोरं ?
आग लागली ! आग लागली हाय जिवाला घोर !
तोण्ड कुनाला ह्ये दावावं ! गेलं माजं नांव !
फुलं येचिलीं ततं गोवऱ्या येचाया का न्हावं ?
सगुना माजी ! पित्त जीवाची—दोन सोनुलीं माजीं !
नगं नगं ह्ये गाव ! चलावं कुटं तरी का आजी ?
खिनभर आतां नगं रहानं ! जावं परमुलकाला !
सगुच्या पित्तोसाठी जावं निघुनी का मुमईला ?'
विचार येतां शेवटला, तो चमके फार मनांत
गतजीवन तों उभें राहिलें समोर अन्धारांत
यज्ञ जिवाचा करावयाला प्रीती शिकवी त्याला
उद्योगाला जायाचा तर निश्चय त्याचा झाला
'पहाट झाली तरी अजूनी बघुनी त्याला जागा
प्रश्न विचारी सगू 'जिवाला काय जहालं साड्गा !'
पुनःपुन्हा ती तेंच विचारी; करुनी त्यानें धीर
निश्चय मनिचा साङ्गितला; तिज लागे हृदयीं तीर !

शीतळ सुखकर वाहुं लागले झुळझुळ वारेझोत
 एकामागुन एक नर्मीची विझूं लागली ज्योत
 उदयगिरीवर मोहरला तों अरुणाचा अनुराग
 झाडांमधुनी चराचराला येऊं लागे जाग
 घरटें सोडुन जो तो जाई उद्योगाला दूर
 सगुणा-हृदयीं परीं माजलें दुःखाचें काहूर
 आळवुनी ती पतिला निश्चय सोडुनि धाया साड्गे
 'हत्तेंच रावा शेतामन्दी !' हेंच मागणें मागे
 अम्भेरीला आणि जनांला कायमचा जो विटला
 काय शिणावें जीवित त्यानें, संशय जेथे फिटला ?
 शिलोजिचीही भेट घ्यावया नुरली त्याला आस
 आजच रात्रीं निघावयाचा निश्चय ठरला खास !

परोपरीची करुण विनवणी पटली नाहीं त्याला
 उत्सुक नव्हता शेतामाजीं मुळिं तो रावायाला
 मानाजीच्या शपथपूर्तिचा आठव सगुणा देई
 अढी न सुटली; अपमानाचें चित्र पुढें तों येई !
 शिलुकाकाला परतायाला दिवस राहिले थोडे
 तरी मुम्बईकडे मुराचें चित्त सारखें ओढे

पैसाअडका जवळ न काही, तरि निधज्या छातीनें
 उद्योगाला जाया सजला, घालवितां प्रीतीनें
 पाहुनिया हें, सगुच्या बसली मनास मोठी भीती
 प्रीती वदली 'काय करावं ?' चिन्ता उपजे चितीं
 कोळपलेल्या अखेर हृदया सुचली एकच तोड
 तिला मुराच्या प्रीतीवाचुन नव्हतें काही गोड

मानाजीची, प्रेमळतेची खूण डोरलें एक
 मायस्मृति ही जपून ठेवी विश्वासाची लेक
 आजवरी जें सन्मानूनी जपलें जीवापाड
 करणें आलें तें हातानें आता दृष्टीआड !
 हाय ! जिवाच्या तीव्र वेदना कुणा साङ्गणें काय !
 विकावयाचा धीर न होई अबलेला असहाय !
 परन्तु पडला तिच्या जिवाला चहूकडूनी पेच
 मूर्त पिलाची उभी राहिली डोळ्यापुढती तोंच
 नजर मूर्तिवर वरती लागे; अश्रू त्यांतुन खाली
 एकामागुन एक निसरले सरसर येउन गालीं
 'रडूं नगें तूं पोरी ! माजं इकुन डोरलं टाक !'
 वाटे तिजला मूर्त बोलली, हळुच मारुनी हाक
 स्वप्न लोपलें पुढलें ! सगुणा भानावरती आली
 प्रीतीसाठी निष्ठुर कर्तव्याला सिद्ध जहाली

सायङ्काळीं घरांत होतें चारजणांचें अन्न
 मुरार बैसे हिरु-केरुंना सङ्गें घेउनि खिन्न
 ब्रह्माण्डाची भेसुर चिन्ता गेली डोळ्यापुढुनी
 उष्ण आसवें अङ्गावरती ओघळळीं मग कडुनी
 'कसं व्हतं अन् कसं जहालं' ! अपुल्याशीं तो बोले
 क्षण मोहानें 'जावं ! न्हावं' ! ऐसें मन आन्दोले
 तोंच सगूनें मुळिं न जेवतां, अपुला बान्धुनि शेर
 जिवाहुनी प्रिय मुरास दिधला, संयमुनी मन थोर
 मुरा निघाला ! पुनः एकदा तिनें विनवणी केली
 परि मुग्धत्वे त्याच्या, विनती सतिची वाया गेली

ढसाढसा मग रड्डं लागलीं दोधें ओधम्बून
 रड्डं लागलीं मुलें अकारण, त्यांना रडत वघून !
 डोळे पुसले तोंच सगूनें; जरा धरूनी धीर
 दिले पन्धरा रुपये त्याला; पुन्हा ओघळे नीर
 विस्मित झाला मुरार; गेला पुनरपि भाम्बावून
 'नगें नगें ह्यो पैका मजला' बोले परत करून
 'असं नका वड्गाळ बोलुं हें ! दिला आमुचा ठेवा
 परान अमुचं दिलं तुमाला; जपून वागा, देवा !'
 अशाच परिणें समजावोनी तिनें घातली आण;
 आणि घातलें खिशांत त्यानें सुभगसतीचें वाण !

अन्धाराचा सागर काळा दोंलोकांमधिं भरला
 चमकूं लागे फेस अम्बरीं काळ्यालाटावरला
 दाट माजली घराभोवती काळोखाची छाया
 अन्धारानें अन्तःसृष्टी होय मुराची जाया
 जड हृदयानें निरोप घेउनि, मनामधें करपून
 मन्द पावलीं मुरार गेला भान जरा हरपून
 अन्धारांतुन वळून पाही पुनःपुन्हा तो मागे
 धार अश्रुची, पैरण त्याची भिजवायाला लागे
 दिसलें नाही मुळींच काही सगुणेला अन्धारीं
 किती वेळ परि फिरली नाही दारांतुन माघारी
 पुन्हा एकदा फुटला मोठा हृदयांतून उमाळा
 बापुडवाणी बघुनी बालें गहिवरली वेल्हाळा
 कोण, कशाला, कोठे गेला, कुणास कळलें नाही
 खिन्न मनानें मात्र परतली दीन मुलांची आई !

मुरार-हृदयीं होमकुण्ड तों पेटुनिया वेगानें
 जळूं लागलीं पापें आंतील आता अनुतापानें
 करपुन गेले अश्रू त्याचे उठून मनीं काहूर
 काटित चाले मार्ग एकला अन्धारांतुन दूर
 रहिमतपुरच्या थाम्ब्यावर तों घण् घण् घण्टा वाजे
 हादरुनी मग मुरार येई भानावर आवाजें
 अज्ञातांतुन सतेज गर्जत यावी कविची वाणी
 अन्धारांतुन त्यापरि आली गाडी, फुड्कित गाणीं
 गडबडुनी मन यन्त्रच बनलें, शिरतां ध्वनि कानांत
 निमिषभराचा खेळ ! बैसला मुरार जाउनि आंत
 बुभुःकार तो पुन्हा जाहला, भेसुर गर्जे शीट
 धक्का बसला, मेघामधली चपला गेली नीट
 दूर नभांतुन वातावरणीं घुमले तीचे नाद
 तेथुन खाली कृष्णासलिलीं उठली अस्फुट साद
 विश्व शान्तलें; शोकावेगें किंवा भरले ऊर ?
 कमण्डळ ही गुणगुणला, पण ऐकुं न आले सूर !

बहार १० वा

सुखस्मृति

आवेगानें गाडी धावे सैतानापरि धोंट
मधेंच गगना गर्जुन टाकी, फुड्कुन अपुली शीट
वेगासरशीं झाडें डोड्गर पळती मागे मागे
मुरास वाटे ' सृष्टी ही का सोडुन जाया लागे ? '
धावूं लागे सैरावैरा मानस त्याचें क्षुब्ध
पुढेच धावे गाडीसड्गें परि तो राहे स्तब्ध
सृष्टीचे पट अस्फुट गेले जेव्हा पुढुनी दूर
जीवन दिसलें मागिल, उठलें आणि मनीं काहूर
तोंच तुण्तुणें, डफ वाजवुनी कुणी लावणी गाई
मुरारचें मन खडबडुनी तों सहज ओढलें जाई

३ दारूची लावणी

गुणगम्भीर धनी । पुरे निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी
बिनवितें जोडून । हात, पायां पडून । सोडा दारू, पेका
एवढी वाणी ॥ धु० ॥

होती दारीं झुलत । किति लक्ष्मी डुलत

भरल्या घरांत नव्हती वाण

गुरें ढोरें वाडा । बैल गाडी घोडा ।

धनधान्य बाळें गुणखाण ०

शेतवाडींत किति । पिकलें सोनें मोतीं

फुलाफळांनीं भरली राई

'पाखरांना चारा । गरिबांना थारा
 करत्याची किती चतुराई
 मोहर आला किती वैभवाला
 किति कीर्तीस वहर पालवला
 प्रीत जडली थोर । गेला जिवाचा घोर
 एक झालो राघूमैनेवाणी
 पुरे निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी १

गेला सुखाचा काळ । किती सड्गें, न ताळ
 फिरलो भोवती सोनेरी किरणें
 नव्हतें जीवास मान । केलें प्रीतीचें पान
 जणु ढगांत विजलीचें फिरणें
 तोंच मोहावया । आली कशी बया
 गेली जादूभुलावण करुनी
 काय साड्गावी गत । सख्या, नेलें सड्गत
 तिनें रात्रन्दिन हात धरुनी
 झाली क्षणांत वैभवाची माती !
 गेलीं घरें, गुरें शेतीभाती !
 लागे दैवाचा बाण । झाली घरांत वाण
 आढ्या गेलें वळचणीचें पाणी
 पुरें निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी २

घरीं झाला अन्धार । डोळां पाण्याची धार
 नाहीं उरला घरामधिं दाणा
 पाड्घराया नुरे । हुडहुडी भरे
 कुठली मायेची ऊब् ध्यानीं आणा
 घडले उपास पोटा । प्राण आले कण्ठा
 बाळें झालीं किती दीनवाणी

आम्बराई

जणु दुधार सुरी । जाई चिरत उरी
 वान्धवांची जीवघेणी वाणी !
 साङ्गू कुणा जिवाची मी हाय !
 पाहूं पोटी कुणाच्या मी माय !
 आता, बाळांची आण । चाहो एवढें दान
 " कित्ती गाऊं नाथा ! रडगाणों ।
 पुरे निशापाणी । झाली संसाराची धुळधाणी ३

गोड रड्गलें गाणें त्याचें, जन झाले तल्लीन
 चवली, पैसा कुणी अणेली देती थोर लहान
 गाणें ऐकुनि अनुतापाचें डोळ्यामधुनी पाणी
 टपके खाली गालावरुनी पानदहिवरावाणी
 खिशांत गेला कर स्वभावे, दिसली सगुची मूर्ती
 ' जपून वागा !' वचन थाम्बवी; न करी आशापूर्ती
 शाहीराला अश्रूवाचुन दारें त्यानें काय
 कोण जाणतो व्याकुळलेल्या दीन मनाची हाय ?

दोन दिसांनीं मुम्बापुरिच्या परेळच्या गिरणींत
 मुरार गेला उद्योगाला दीनजनासमवेत
 गिरणीमध्ये दिसले त्याला पोटाचेच हमाल
 पूर्वस्मृतिनीं त्याच्या, केला हळवा जीव कमाल
 वाटे त्याला ' पोट—अरेरे ! काय चीज ही देवा !'
 पोटासाठी हाय, करावी कुणी , कुठे ही सेवा !'
 आणि मागलें जीवित दिसलें मनश्चक्षुला सर्व
 आणि कळालें कसा जाहला हरण आपुला गर्व

कशी बशी मग मिळे नोकरी पन्चवीस रुपड्यांची
उपकाराच्या भारें झाली गुलाम वृत्ती त्याची

परेळमधल्या कोन्दटलेल्या गल्लीमधली खोली
अता मुराचा आश्रम झाला, जमीन जींतिल ओली
काळीं भुरकीं जुनीं केम्बरें कधिचीं लोम्बुन वरती
भिववित होतीं भेसुर रूपीं नजर नवी ओझरती
भिन्तीवरला मेन्वटलेला धुरकट काळा रड्ग
दारिद्र्याचें रूप दावुनी करी मनाचा भड्ग

१६००

• ओबडधोबड भिन्तीमधल्या पुढती आल्या कोचा
ढेकुण-पिसवा-डासां झाल्या निवास मधल्या खाचा
कोन्दटलेल्या दमट हवेची भरूनिया दुर्गन्धी
मृत्युलोकच्या व्यापाराची चालवि तेजीमन्दी
भेसुर येउन तीच कल्पना किंवा काय मनांत
रविचीं किरणें धजलीं न मुळीं शिरावयाला आंत
कर कर वाजुन दार मोडकें, गळे पिठाचा चूर
सताड उघडें पडलें तरिही राहे आंतच धूर
निजावयाला पुरेल इतुकी लाम्बी रुन्दी थोर
कुणी म्हणावे ' इथे डाम्बले तुरुड्गांतले चोर '
तीन वितीची निरुन्द पडवी दाराच्या बाहेर
बाया, बापे आणि मुलांचें झालें जणु माहेर
दाराजवळी उम्बन्यास हा लगटुन नाला वाहे
दारिद्र्याचें रडकें गाणें वाटे विवळत राहे
कृष्ण तयाचा रड्ग आणि हे दुर्गन्धीचे वारे
करपुन टाकित होतीं हृदयें, सोडुनि तीव्र फवारें

समोर रस्त्यामधें दुमड्गुन भूमी, आंतिल नाला
 फुटून, येउन वरति उफाळून, लागे वाहायाला
 घाण पसरली, पाण्यासड्गें वाहत येउन नर्क
 जन भवतीचे निज संसारों तिथेच झाले गर्क
 मृत्युलोकची वैतरणी ही कितिक जिवांना रोज
 मोक्षपदाला नेई, हळुहळु हरुनी आंतिल ओज
 समोवताली बकाल वस्ती आणि माजली घाण
 श्वासासरशीं दुर्गन्धीनें वाटे जाती प्राण !

बघतो यांना कोण अरे ! जो तो अपुल्यासाठी
 श्रमती त्यासच काय लागते देवाघरची काठी !
 धनवन्ताची उदार दृष्टी कोठे निजली आज
 अजून किंवा हाय ! अम्हांला वाटत नाही लाज !
 नर्कामध्यें इथे कष्टतां बन्धू दीन अनेक
 श्रीमन्तीच्या सुखांत लोळे धनपति यांचा एक
 किति जिवांनीं एकासाठीं जीवन हें होमावें ?
 आत्मयज्ञ हे काय कुणाच्या ध्यानीं न मुळीं यावे ?
 कृत्रिमतेला धरुन उराशीं निसर्ग केला दूर
 हर हर ! आम्ही स्वर्ग साण्डुनी, तरिच गाळितों पूर
 अन्ध होउनी कुठवर ऐसें उलटें चालायार्चें,
 निजतेजानें मानवांमधें केव्हा चमकायार्चें ?
 सुधारणेचे किरण अजूनी का नच येथे शिरले ?
 औदार्याचे बेत मनींचे काय हवेमधिं विरले !

मुरार राहुनि इथे एकला कण्ठी अपुला वेळ
 व्याकुळ होई मनांत, पाहुन दुदैवाचा खेळ

सवय न त्याला कधि कष्टाची, होउ लागले हाल
 भाकर-तुकडा नीट मिळेना ! भवती चिन्ताजाल !
 रोज सकाळीं उठून करावें स्नान नळावर त्यानें
 आणि उपाशी कामावर मग जावें निरुपायानें
 दुपार टळल्यावरी मिळावी चटणीभाकर खाया
 अर्ध्या पोटीं असें रावतां सुकूं लागली काया !
 रात्रीं तुकडा खातां खातां दिसे घराचें चित्र
 भरून डोळे यावे आणिक पुढे दिसावे मित्र !
 कधी कधी तर चटणीभाकर सारुनि पुढली दूर
 बसल्या जागीं खिळून वैसे, दाटुनि नेत्रीं पूर !
 तोंच विझावी चिमणी आणिक पसरात्रा अन्धार
 की दीपाला दुःख न बघवे त्याचें हें अनिवार !
 तोंच सगूनें हातीं वाळें धरुनी पुढती यावें,
 करुण वाणिनें ' जपून वागा ' पुनरपि हें साड्गावें,
 आवेगानें जावें त्यानें धरावयाला पाय—
 चित्र समोरिल तों लोपावें ! हृदय जळावें हाय !

थकून येतां सायड्काळीं त्यानें स्वस्थ पडावें
 खेड्यामधले जीवन सुन्दर डोळ्यापुढती यावें
 वाटे त्याला ' झुन्झुरकाचा उठून कोणी रानीं
 कामा लागे; कमण्डलूवर जाइ गुरें घेवोनी
 झुळ झुळ वाहे वारा; झाडें-वेली देती डोल
 अम्ब्यावरती किलबिल मन्जुळ पक्षी गाती बोल
 हिरवीं रानें पाहुन भवती प्रसन्न मानस झालें
 भावि सुखाच्या आनन्दानें अपुल्याशीं तो बोलें

हासत त्यानें कमण्डलूच्या जळांत केलें स्नान
 गुरें वळनी, आनन्दानें परत गाठिलें ठाण
 गोळ्यामध्ये बान्धुनि त्यांना, घाली ताजा चारा
 धडपड करितीं मुकीं वासरें; काढी मग तो धारा
 घेउनि अपुलीं गरीबींतलीं दोन मुलें साङ्गार्तां
 करी न्यहारी; मालकीण ही वाढी कुतुकें हातीं
 नन्तर जुपुनी मोट, गाडलें सुन्दर त्यानें गाणें
 पाटामधलें साथ करी जळ मन्जुळ झुळझुळवाणें
 श्रमतां यापरि उल्हासानें, झाली सायङ्काळ
 वृक्ष रङ्गले, रम्य रङ्गतां मावळतें आभाळ
 दिव्य तयाची शोभा पाहत परतुन छपरा आला
 लडिवाळपणें धरि पोटाशीं चुम्बुनि तो बाळाला
 पत्नीसङ्गें गोष्टी करितां, जाय सुखें तो झोपी
 तारे करिती खडा पहारा ! शान्त जाहली कोपी !
 तोंच मुरानें ' सगू, सगू ! ' ही खरीच मारुन हाक
 दचकुन यावें भानावरती, आशा व्हावी खाक !
 तळमळ होउनि जीवात्म्याची, लोटावी मग रात
 हळूच बोले ' का म्हुन् आलों ? जाला माजा घात ! '

दोन लोटले मास कण्ठता अशापरीनें काळ
 मुरार राहे मूकपणानें सोशित हा जन्जाळ
 वृत्त तोटकें सगुला कळवी एकच धाडुनि पत्र
 अन्तर्यामीं दुःखें ठेवी, भोगुन हाल परत्र !

असा दुपारीं कापुस फोडित मुरार होता बसला
 कामावाचुन विचार नव्हता चिर्चीं कोणा कसला

शाली होती दुपार म्हणुनी समोर कोणी एक
 भरवित होता घास, घेउनी साङ्गातीं निज लेक
 आनन्दानें बालें होतीं प्रश्न विचारित काही
 हासुन देह बाप उत्तरें, आई वाढत पाही.
 काम थाम्बुनी हातामधलें मुरारची तों दृष्टी
 दृश्यावर या खिळून, शाली डोळ्यामधुनी वृष्टी !
 कामावरच्या अधिकाऱ्याची निष्ठुर कर्कश वाणी
 कानावरती कडकडली तों नभिंच्या विजलीवाणी
 मधुनी मधुनी पाहत बसतो असा सोडुनी काम
 म्हणुन त्या तो ध्याया साङ्गे कायमचा आराम
 परी अरेरे ! चित्र मनाचें दिसतें अधिकाऱ्याला
 कठोर ही तर हृदय लागलें असतें पाझरण्याला
 क्षण हि न राहे कटुवचनाची ऐकाया लाखोली
 दुर्दैवानें घालवितां, तो गाठी अपुली खोली !

१७००

रवि अस्तवुनी सायङ्काळीं पसरावा अन्धार
 भीषण छाया करीत जाव्या दूर दूर सन्चार
 गमीर यावें रूप सृष्टिला सान्ध्य तमस्तेजानें
 तों पेटावीं, वणवा लागुन, दूरिल डोङ्गरानें
 आणि भडकुनी आग भोवती, व्हावा हाहाःकार
 आतिल कीटकजीवांची मग तडफड व्हावी फार
 आणि पळावें जीव घेउनी इकडे तिकडे त्यांनी
 तों गाठावें जिभळ्या चाठित चहुकडुनी ज्वाळांनीं
 नेणुनि यांतिल काही ही परि दुःख, दूरच्या कोणी-
 ' किति देखावा सुन्दर, मोहक ! ' अशी वदावी वाणी-

परि जीवांची तडफड व्हावी सापडुनी नच माग,
त्यापरि झाली मुरारची स्थिति पेटुन भवती आग !

दारुण चिन्ता मनास जडली, पार उडालें चित्त !
खावें आता काय ? सगूला कोट्टुनि द्यावें वित्त ?
मिळकत झाली त्यावर नाही पुरतें पोटहि भरलें
आणि अता तर आधाराचे धागेदोरे सरले !
नैराश्यानें हृदयीं पुरता खड्गुनिया तो गेला
अनुभूतीच्या कटुक विषाचा सेवित पडला पेला !
दुसरे दिवशीं अखेर जाउनि धीटपणें चौकांत
उभा हमालीसाठी राहे करपुनि तो हृदयांत
तया सुदैवें काम मिळालें तोडी उचलायाचें
सगुणेवरची प्रीती हृदयीं हर्षभरानें नाचे
परि होईना काम नीटसें, बळें बळें करि जोर
धाप लागली ! लाल जाहले, डोळे काळेभोर !
ओळखिलें ही नसतें कोणी असें पालटे रूप
काम कराया सजला धरुनी प्रीतीचाच हुरूप
दोन दिसांनीं असाच थकुनी पडला मार्गी धीट
दारीं जाउन, रक्त ओकुनी पडला येउन झीट
शेजाऱ्यांनीं नेउन त्याला निजवियलें खोलींत
तडफड होउनि कण्हावया तो लागे मग ओलींत
जवळी नाही कुणी जिव्हाळा आणि स्थिति असहाय
पश्चात्तापें जळूं लागलें अन्तर, खाउनि हाय
तोच पलिकडे मजूर हौशी अवशीं कुणि रड्गोल
काहुनि डफ-तुण्णुणें बैसले गाया गीत सुरेल

ऐटदार कडकडित तापल्या बसे डफावर थाप

गोड लावणीस्वर वरघाटी आले तोंच अपाप—

संघट्टा संघट्टाच्य, ठाणे. स्थग

४ विरहगीत..... विः

[चाल—^{कमार्क}नका टांकुनि जाऊ] नों दिः

तुझ्या नावाची गोडी लई जीवा, सुभगे साजणी ॥धु०॥

रानामन्दीं हरनावानी

बागडतांना, फूलरानीं

तुजि ऐकीलि कोकीला-वानी, ग १

ज्वानी अड्गीं तूझ्या भरली

लिम्बकान्ती मोहरली

नैनजादूची पडे मला मोहनी ग २

पित्त जडली, बोली झाली

फिरलों सड्गं रानोमाळीं

हरली जीवाची तहानभूक, गडणी ग ३

आता रुसवा कां ग आला ?

येळ केला भेटायाला,

व्याकुळ होउन जिव लागे झुरणी ग ४

गाणें ऐकुन आग मनाची वाढे भरवेगानें

तन्नि घातले घाव जिन्हारीं त्याच्या, जणु कीं गानें

अता सगूचें दर्शन कसलें ! कोण जिवाला भाई ?

भोकओकुनी जीव त्याचा व्याकुळ होउन जाई !

काय जहालें सगुचें ? जाणुनि सारें अन्तर्ज्ञानें—

कमण्डलूनें साड्गितलें तिज नाही का हें गानें ?

सहभावनेचें तारायन्त्र

देव देव जों करावयाला जाय शिलोजी दूर
मास लोटला पुरा तयाला; नुकता जाय मुरार
दारिद्र्यानें हतबल केलें सगुला आणि मुलांना
कहर कहाली सुकवूं लागे गोड अनाथ फुलांना
दुःखसागरीं तिच्या मनाची हेलावूनी वेळा
चिन्ताश्रुंतीं पदर जाहला ओला वेळोवेळां
केव्हा देउन भाकर नुसती, केव्हा नुसतें पीठ
भूक भागवी बाळांची, ती सती मनाची धीट

एक दिनीं मग दारिद्र्यानें केली पुरती मात
केरुवरती खल रोगानें घोर टाकिला हात !
कसा धरीं तग पोटांनें केवळ मिळतां पीठ ?
तीव्र आतर्पीं केवळ, कैसें फूल फुलावें नीट ?
दूध ठरेना पोटीं, औषध लवहिं मिळालें नाही
माण्डीवर तों घेउन बसली दीनपणानें आई
कुणि शेजारी आयाबाया येउन बघती हाल
आंत होउनी तळमळ, सगुचे भिजले होते गाल
माण्डीवरती तडफड आता दीन मुलाची चाले
व्याकुळतेनें हृदय सगूचें भाजुन आंत निघालें
तोंच लावुनी मातृमुखावर अखेरची तो दृष्टी
सोडुनि गेला बाळ, त्यागुनी ही मायावी सृष्टी !

- कुणास ठावें किंवा घेउन आईचें गान्हाणें
 देवाजीला साङ्गायाला केलें त्यानें जाणें !
 हिरू बिलगला मुग्धपणें तिज ! कुरवाळी ती हार्ती
 मुग्ध आसवें काही दिन मग गळलीं दिवसारातीं
- वृत्त समजलें आणि शिलोजी आला टाकोटाक
 परिस्थितीनें होय मनाची त्याच्या फाकाफाक
 मानाजीसम परि बोलूनी प्रेमळतेची वाणी
 धीर सतीला देउन, चिर्तीं गूण तिचे वाखाणी
 उरल्या सुरलेल्याची लावुन पुरती विल्हेवाट
 हिरूसगूंना घेउन धरि तो मग वेळूची वाट
 मायपित्यासम भवती होती प्रेमळ आता माया
 परी सगूच्या वदनीं पसरे खिन्नत्वाची छाया
 शिलुकाकांनीं साङ्गासाङ्गुनी सान्तविलें मन भारी
 परि न शान्तली मुरारसाठी वृत्ति तिची झुरणारी
 कधी शिलोजीसड्गों येउन आम्बराइच्या रानीं
 गुडगत बैसे खिन्नमनें ती कमण्डळूच्या गानीं
- बसली होती सायङ्काळीं दरडीवर ती आज
 विवळत होता ओढा, काडुन दुःखाचा आवाज
 सरकत होती आकाशावर चित्रें भरभर काही
 मनःपटावर गतकालाचीं परि अपुलीं ती पाही
 ऐकुन वाणी कमण्डळूची अस्थिर मन तों झालें
 अणें लोचनीं एकाएकी अश्रू दाडुन आले
 टपकत होते बिन्दु, शिलोजी तों न्यायाला आला
 मनीं दचकला ! परि घेउन तिज तो वेळूस निघाला १८००

विचार आले अनेक चित्तीं माजुनिया काहूर
 सगुच्या वदर्नीं मधुनच पाहे तो, वाटुनि हुहूर
 बघतां बघतां मानाजीची दिसूं लागली मूर्ती
 आणि लोपली साङ्गुन त्याला कर्तव्याची पूर्ती
 न कळे यांतिल अस्थिर चित्ता सगुणेच्या परि काही-
 चूर आपुल्या आन्तर दुःखीं गेले ते लवलाहो

दिवस लोटले एकामागुन एक भराभर काही
 परि अस्थिरता तिच्या मनाची लवही शमली नाही-
 एकच आलें पत्र तयावर कळली नाही वार्ता
 हुरहुर दाडन, हृदयीं आता होय सती दुःखार्ता
 गृहदेव्हान्यामधें भवाचे नसतां प्रिय अधिदेव
 कशीं रुचावीं सुखें, वियोगुन जातां हृदिची ठेव !
 तशांत होउन केरुची स्मृति, जाळुन हृदया जाई
 संसाराच्या बागेंतिल ही हेरपळे मग जाई
 गोड शब्द या मायपित्यांचे प्रेमळ, गेले वाया
 जिवशुरणीनें व्याकुळलेली सुकूं लागली काया
 केव्हा रात्रीं शोप न यावी; तारवटोनी डोळे
 कल्पनेंतुनी चित्रें बघतां, हृदय आंतुनी पोळे.
 चैन पडेना, एकच लागे मुरारजीचा ध्यास
 दचकूं लागे मन अन्धारीं, होउन भेसुर भास !
 एके रात्रीं स्वप्न तरळलें डोळ्यापुढती स्पष्ट
 प्रीतीसाठी अघोर दिसला तो करितांना कष्ट
 अन्नावाचुनि तों सुकलेली दिसूं लागली काया
 अजुन विनवणी दीन तयाची ये न कुणा एकाया

तों गमलें की, राबत असतां कोठे ऐन दुपारीं
 कोणी मालक पाठीवरती निष्ठुर फटके मारी
 रक्त ओकुनी त्यांतच, वाटे, पडला येउन झीट
 आणि पडे तो किती वेळचा देवाघरचा कीट !
 प्राण होउनी व्याकुळ नन्तर, वाटे, गेला सदनीं
 आली होती प्रेतकाळा तों भेसुर त्याच्या वदनीं
 अन्धरुणाला खिळलेला मग दिसला त्याचा देह
 स्नेहावाचुन भयाण दिसलें, वाटे, त्याला गेह !
 आणि तयानें प्रिय नांवाची घेउनिया जपमाळ
 टकळी होती एकसारखी चालविली बहुकाळ
 अखेर होउन घसा कोरडा निश्चळ पडला वाटे
 आणि भराभर अश्रु लोटले सरसर डोळ्यावाटे
 दचकुन वसली अन्धरुणावर उठुन सगू अन्धारीं
 तरी अजूनी नाचत होतीं भवती चित्रं सारीं
 अस्थिर झालें मन कळवळुनी, नेत्रीं साटुन पाणी
 किती वेळ ती पाहत वसली गुडगत वेड्यावाणी
 तळमळ होउनि तीत्र, लागलें कालवायला पोटीं
 प्रेमें करुणा हृदयींची ये उचम्बळोनी ओठीं
 फुटुन ताम्बडे, तोंच कोम्बडा परड्यांतुन आरवला
 शिलुकाकांचा अभङ्ग मन्जुळ कानावरती पडला
 हृदयामधलें दुःख आपुलें साङ्गायातें आज
 धीट मनाच्या निष्ठुरतेनें तिनें सोडिली लाज
 आंघरुनी मन, उठली वेगें डोळां आणुनि पाणी
 शिलोजिची तों कानावरती पडली प्रेमळ वाणी

'सगू, कशानं डोळें भरलें ? काय जिवाला जालं ?
 येडे पोरी, अजुन जिवाला.....का मन कोटं भ्यालं !'
 फुटुन उमाळा तों हृदयांचा, तळमळ मनिची सारी
 केली त्याला कथन सगूनें, हृदया पिळवटणारी
 आणि पतीला भेटायचा बसली धरुनी हेका
 शिलोजिचें मन पाझरुनी क्षण वळे ' मड्ग् जावं का ?
 थाम्ब्र सगू पन् ! पतर् घालुनी अपुल्या त्या भिवबाला
 समदी वार्ता पुसुन साड्गतां चार दिसांनीं तुजला'
 परि मानवलें हें न सगूला, पडला घोर विचार
 तोंच दुपारीं मुम्बईहुनी ये निकडीची तार
 जीव चरकला मग चिन्तेनें, निश्चय झाला ठाम
 आणि ठरविलें शिलुकाकांनीं सोडायचें धाम
 शान्त विचारीं परी जरासे मागुन होता चूर
 पुटपुटले मग ते अपुल्याशीं लागुनिया हुर्दूर
 ' खरंच येडा त्रिमार पडला ! देइल ओखद कोन ?
 करील तळमळ, आन जिवाचें जवळी न्हाइत होन !
 हिरूस-सगूला घेउन जावं भेटायाला सङ्गं... ..!
 पन् केरूचं इचारलं तर...!' तोंच पालटे रड्ग !
 सगुणेला हें साड्गुन त्यानें पुढे टाकिले कोडें
 अश्रू येउन, तिचे कचरलें क्षणभर मानस थोडें
 परि हळवें मन घट्ट करुनी, हिरूस आजीपाशीं
 ठेवायाचा वेत साड्गुनी, गाळी ती जळराशी !

आर्त मनानें सगू निघाली चुम्बुन रडवें ओठ
 आवेगानें फुटे हिरूच्या अश्रुजळाचा कोट !

जीव टाङ्गला मागे, मानस खाई पुढती ओढ
संयमुनी मन परी निघाली घेउनि पापा गोड
दीनपणानें राहुन दारों. धरि आजीचा हात
रडव्या नेत्रीं देत हुन्दके राहे बाळ पहात
धडधड गाडी उधळत गेली अम्बेराईतून
तळपत होतें डोक्यावरती प्रखर अजूनी ऊन
धाया आशीर्वाद सतीला माहेराची वाणी
कमण्डलूच्या जळीं बोलली मङ्गल अपुर्ली गाणीं !

बहार १२ वा

रुग्णालयांत

ऐकुनि गाणें आग लागली मुरारच्या हृदयाला
आधिव्याधी सर्वाङ्गाला लागति भाजायाला
आवरुनी मन धरितां धरितां निसटुनि गेलें पुरतें
तीव्र भडकलें, ताप वाढुनी, व्याकुळुनी आतुर तें
त्यांत ऐकुनी 'व्याकुळ होउनि झुरणी लागे जीव !'
पूर्व स्मरणें पुढती राहुनि उभीं, वाढलें हीव
डेळे ताणुनि निश्चळतेनें केव्हा इकडे पाहे
केव्हा तिकडे; केव्हा वरती तरळुनि दृष्टी बाहे
समोर त्याला दिसूं लागली मूर्ति सगूची एक
आता दुसरी, आता तिसरी, सुटला आणि विवेक
हात पसरुनी पुढती, घेउनि नामाची जपमाल
बोलावी तिज करुण वचनें बरळुनि काही काळ
' झुरणी लागे जीव ! कोन तू-सगू, सगू तू माजी
खरी खरी का तूच सगू ही ? आलिस होउन राजी ?
सगू दया कर; दूर उभी का ? ये ये जवळी वाई
हकडं आलिस कवा, कशाला ? आन कशाच्या पायीं ?
झुरणी लागे जीव किती ह्यो, का म्हुन् जाशी मागे
याकुळ जाला जीव, कशाचा आला तुजला राग ?
फि र्लों सड्गं रानोमाळीं नगें अशी तू पाहूं
माज्याजवळी बैस जराशी, रानों सड्गं जावूं
पोरं हैतीं कुटं ? कशानं रडवा जाला चेरा ?
अजून किंवा जिवा जाचतो कम्नशिवाचा फेरा ?

तोण्ड फिरवलत् ! कुटं निगालिस् ? अगं.—! अरे ही गेली !
 धाम्ब्र थाम्ब्र गं, सःङ्ग सगू का ही इतराजी केली
 कोन पुन्हा तू ? सगू ? अशी का पगतीस रागं रागं
 काय ? पुन्हा तू गेलिस् ? सगुणे येवूं का मी मागं ?
 आवेगें तो चळवळला मग मूर्तीमागे जाया
 परन्तु पडला मागे, आणिक धडपड गेली वाया !

डोळे मिट्टनी पडला होता लागुनि थोडी धाप
 थकलीं गात्रें आणि लागला पुन्हा चढाया ताप
 चसले होते हात कपाळा लावुनि कुणि शेजारी
 बघुनि अवस्था मुरारची ही घाबरले ते भारी
 थकल्या हातीं गालावरचे पुसुनी ओघळ ओले
 पुन्हा करूनी धीर मनाचा, उघडुन डोळे बोले
 केव्हा 'पाणी !' केव्हा 'सगुणे !' केव्हा 'आई ! आई !'
 कणहुनी अर्धेमुर्धे यापरि शब्द वदे तो काही
 'तुझ्या मुराच्या पितीसाठी, क्षमा कराया त्येला
 ये ग एकदा ! याकुळलेला जिव हा फार भुकेला
 न्हाई सगुणे ? ...सगुणे ! ...सगुणे... !' बोलुनि इतुके शब्द
 जीभ कोरडी पडुन, जरासा मुरार झाला स्तब्ध !

अखेर घेई क्षीण वचें तो एक सगूचा ध्यास
 आणि बोलला मधुनी मधुनी 'येक एवढी आ...स !'
 तोंच वाजलें कवाड आणिक सगुणा आली आंत
 घाबरली ती; जवळी जाउन बघे लावुनी हात !
 शिलोजिनीं तर चाचपुनी कर, हाक मारिली त्याला
 कण्ठ दाटुनी, सगुणा विनवी डोळे उघडायाला

शुद्धीवरती नव्हता तरि ही ऐकुनि करुणावाणी
 डोळे उघडुनि सगुणेवर तों दृष्टी अपुली ताणी
 सगुणा बोले 'बळाकलं का मजला ? आल्यें आता
 बळाकलं ? मी सगू !' अन्तरीं गहिवरली मग कान्ता !
 निश्चल त्याची नजर लागुनी सगुणेवरती राहे
 लिखित त्याच्या दुर्दैवाचें सगुणा तीतच पाहे
 मग बोले ती शेजाऱ्यांना विनवुन भरुनी डोळे
 'इतुकं जालं आन कळालं काल ? हाय ! जिव पोळे !'
 ओठ जरासे हालवुनी तों मुरार बोलूं लागे
 'कोन...सगू तू ? न्हवस्... ' एवढे शब्द बोलतां भागुः
 'मुरा असं हें काय बरं ! मी सगूच, आता आलें !
 बोला बोला बळाकलं कां ? परान याकुळ जाले !'
 'सगू न्हवस् तू !' या अर्थाचि बोलायातें बोल
 ओठ हालले इकडे तिकडे आणिक डोळे खोल
 आणि साठलीं करुण आसवें त्याच्या डोळां दाट
 दाटुनि येतां कण्ठ, मिळाली शब्दास हि नच वाट
 पाहुनि त्याची अशी अवस्था सगुणेचें मन विरलें
 काळिज कोणी आंत तियेचे चरचर जाणो चिरलें
 कळवळुनी मग मुरास बोले 'इनती ऐका माजी
 रडूं नगा, मज साड्गा समुदं, करूं नगा इतराजी !'
 शिलोजिनीं तों केली तिजला स्वस्थ बसाया खूण
 झटक्यामध्ये अस्फुट त्याची चाले परि भुणभूण !

आशा सुटलां सकलांची मग चिन्ता सकला जाळी.
 न कळे देवें काय ठेविलें वाडुनि पुढल्या काळीं

सगुणा सेवा करि मातेच्या कोमळ पोटागीनें
 भावाकुलिता विनवी ईशा प्रेमळ, नत वाणीनें
 उपाय सरले सकळ मानवी आणि न उरली आस
 अघोर तळमळ प्रतिक्षणाला करपवि तज्जीवास
 धीर सुट्टनी, पुढे शिलोजी भविष्य भलतें पाही
 परी सगूचा देवावरचा भाव निमाला नाही
 दुःख, काळजी, तीव्र वेदना सोशित असतां चार
 दिवस लोटले ! आणि गवसला नाही लव आधार
 दीन अवस्था पाहुनि त्याची म्याले तेही फार
 घेउनि रुग्णालयांत गेले करण्यातें उपचार

रुग्णालय नव सुन्दर दगडी, स्मारक औदार्याचें
 विलसत होतें आरामस्थळ दीनानाथजनांचें
 शिल्पसुबकता आणि भव्यता यांचा मिरवुन तोरा
 शोभे सुन्दर गगनामध्ये त्याचा उन्च मनोरा
 मधुनी मधुनी ठोके देउनि, घड्याळ बोलुनि बोल,
 सुचवित होतें जीवितांतल्या प्रतिक्षणाचें मोल
 थोरजनांची दानशूरता अथवा उन्च सुरानें
 जगता साङ्गे पुकारुनी हें दीनांचें रडगाणें
 धूसर काळे दगड घेउनी गारवेलिची शाल
 बसले दीना आरामाया भिन्तींतून विशाल
 सभोवतालीं फुलवेलींचा बहरून गेला बाग
 वळणें घेउन मधुनी गेल्या वाटा जागोजाग
 कडवेलींचें कुम्पण हिरवें, कापुन पाताळींत
 कार्यकुशलता दावी अपुली माळी हिरवाळींत

उन्च सुरूंची कोठे लववुनि खाली ताठर मान
 केली होती प्रवेशदारी वाटेवरति कमान
 चौ कोनावर भुईनळ्यापरि सीकर कारन्जाचे
 उन्च फद्वारुन अङ्ग भिजविती खाली भूलतिकांचें
 की रुग्णालय ताज आणि हे भवति मनोरे चार ?
 वा नन्दनवन दीनासाठीं घेई हा अवतार ?
 आंत चकाकित जिकडे तिकडे नोटनेटके सर्व
 प्रकाश-वायू खेळुन हरती जणु रोगांचा गर्व
 देवांची नव भिन्तीवरती चित्रे होतीं कोठे
 कुठे शिशूंचीं, देखावे वा कुठे आरसे मोठे
 एक हारिनें भिन्तीसरशी सरळ माण्डल्या खाटा
 मधुन फिराया शुभ्र रेखिल्या सङ्गमरवरी वाटा
 असे मधोमध मेज; तयावर उपकरणें ही सारीं
 माण्डुन, बैसे लिहीत कोणी युवती-भगिनी-दारीं
 शुभ्रवाससा गौरकाय ती फिरवुन चौकस डोळे
 शासित होती निजभगिनींना, केव्हा वदनीं बोले
 सेवारत कुणि दीन सेविका तडिल्लतेसम फिरुनी
 सुखवित होत्या शुश्रूषेनें, कुणा निरामय करुनी
 वैद्य विशारद, शब्द न बदतां कार्यां होते दङ्ग
 रुग्णालयिंच्या या शान्तीचा न करी कोणी भङ्ग
 कोठे कोठे मात्र विचारी कुणि न मुळीं अधिकारी
 म्हणुन ओरडे रागी कोणी, दुःखें विवळुन भारी !
 मुरारजीला इथेच आणुन, एका खाटेवरती
 नीट निजविलें; गेली नव्हती मूर्छा अजुनी पुरती

कालपासुनी डोळे मिटुनी शब्द न वदतां काही
 मुरार पडुनी शान्तपणानें दुःखें अपुलीं साही
 शुद्धीवरती परि आता तो होता पुरता आला
 क्षीणत्वाचा, खिन्नपणाचा दृग वदनीं दे काळा
 सगुणा होती जवळ बैसली रगडित डोकें हातीं
 मुरास वाटे झाली अपुल्या संसाराची माती !
 दीर्घ सोडुनी सुस्कारा तो कणहुनी डोळे उघडो
 वाटे त्याला आयुष्याची एकच उरली सुघडी
 धकलेले मग लोचन लावुनि सगुणेवर, तो पाहे
 एकसारखा, हृदयीं जळुनी तांत्र निराशादाहें
 ओठ हालले पुन्हा सगूशीं बोलायातें काही
 दुःखवेदना भरून हृदयीं शब्दच फुटला नाही
 तळमळ मनिची दिसूं लागली गात्रागात्रांतून
 करूं लागली जिमली धडपड टाकायास वदून
 ओठ उघडले, हलले आणिक मिटले दोन्ही वेळां
 बोलायाचा यत्न मुरानें, शक्ती खेचुनि, केला
 अखेर होउन डोळे सुस्थिर खिळले सगुणेवरती
 आणि हळुहळू साटूं लागे त्याच्या नयनीं भरती
 हळुच खोल जड शब्दीं बोले 'सगू...!' आणि तो थांम्बे
 ओहळुनी जळ झर झर नयनीं अन्धरूपण ओथम्बे
 शब्दाम्बुधि मग अडला ओठीं, आणि तयाची लाट
 नेत्रीं फुटली, अनुतापाची अवस माजतां दाट
 प्रेमभावना ढकली आंतुन शब्दांना बाहेरी
 आर्त मनांतिल शब्द प्रेमळ, करुण, सगू परि हेरी

अखेर बोले धाम्बधाम्बुनी 'सगू, बु..ड..वली..तु..ज..ळा !'
जातों...पोरं...शिपत...थोर त्यो !' आणि अश्रुनीं भिजला
वदनां येउन भेसुर छाया मूर्च्छा आली घोर
आणि वाटले सकलांना, ती आली वेळ कठोर !

काव्य कवीचें लोपुन जावें काळ्यमाच्या पोटीं
आणि उरावी एकच पड्ती मधुर जनांच्या ओठीं
आणि जनांनीं लागावें मग शोध कराया त्याचा
मिळूं नये परि हारवलेला दुवाच कधि काव्याचा
आणि जनांनीं पड्तींतच त्या, अर्थशोधनासाठी
तर्क कसाला लावुन, करणें निष्ठुर आटाआटी
तों उमगावा अर्थ त्याचा आणि मिळावा धागा
आणि संव्यथा त्यांतिल वेधी नाजुक हृदयविभागा
त्यापरि, राहे विलापिका जी शब्दीं भरुन मुराची
अर्थ उमगतां तिचा, दुणावे धडधड आर्त उराची !

परि द्यायाचा जिवास त्याच्या पूर्णपणें आराम
उरलें होतें हेंच काय तें इतर जनांचें काम
स्वस्थ तयाला पडूं दिलें मग सर्वांनीं किति वेळ
न कळे कोणा जगन्नायकें काय माण्डिला खेळ
मात्र सगूला मुळिं न राहवे, शान्तिमध्ये भेसूर
तेव्हा बोले हळु ती मधुनी काढुन रडवा सूर :
'मुरा काय हें बरं ! तुमाला बरं करायासाठी
आल्यें मी ना ? व्हनार् बरं ना आता माज्यासाठी !'

गुड्गुन पडला होता डोळे मिटुनि अजुनी मुरार
झुळझुळ तों ये पहाट्वारा दारामधुनी गार

सगुणा वदली शब्द पुन्हा ते व्याकुळुनी हृदयांत
 आणि पिड्गळा झाडावरला दे तिज मन्जुळ साथ
 तोंच उघडले हसऱ्या वदनीं हळुच मुरानें डोळे
 प्रसन्नतेनें हात सगूचा धरुनी मग तो बोले
 'सगू, तुझ्या किरपेनं तर मग व्हनार काय बरा मी ?
 व्हनार...!' हासे आणि पुन्हा तो श्रमुन पडे आरामीं
 स्वर्ममुखाचा अनुभव आला सगुणेला या वचनीं
 'मुरा, पर्भुच्या किरपेनं अं !' बोले, वर पाहूनी
 उत्साहाचें तेज चमकलें शिलोजिच्या ही वदनीं
 उल्हासाची पहाट वाटे आली होती भुवनीं
 रुग्णालय ही मुरास वाटे भरलें उल्हासानें
 खिडकींतुन ही कानीं आलीं निसर्गसुन्दर गानें
 उल्हासाची पहाट दिसली त्याला सुन्दर लाल
 केशरकुळकुमरड्गीं रड्गे देह आणखी भाल
 शुभ्र दूरचे घुमट विलसले सुरम्य आरुण रड्गीं
 नव तेजानें नभीं चमकले उन्च मनोरे जड्गी
 जागी मुम्बापुरी होउनी भरली आवाजांनीं
 घण् घण्, पों पों, धड् धड् आले ध्वनि गाड्यांचे कानीं
 नव्या दमानें चळवळ मार्गीं सुरू जनांची झाली
 चुली पेटल्या, तेजें फुलल्या तों मजुरांच्या चाळी
 तेज-फाकलें, चढत चाललें वैभव आकाशाचें
 उल्हासाचा जोम अन्तरीं ज्याच्या त्याच्या नाचे
 नव सृष्टीच्या नव्या जीवना होई की सुरवात ?
 निसर्ग होता नव्या दमाचें किंवा गायन गात ?

कुणास ठावें ! शिलोजिच्या ही हर्ष न मावे पोटीं
प्रफुल्लतेचा अभङ्ग नाचे तोंच, तयांच्या ओठीं
आणि येउनी कमण्डळूची हाक मुराच्या कार्नीं
गमे बोलली 'नव जिणं ह्यं ! नवं जिणं ह्यं !' गानीं !

बहार १३ वा

स्वार्थत्याग

खपल्या सगुणा आणि सेविका रुग्णालयिच्या फार
हळू हळू मग पडूं लागला मुरारजीस उतार
उत्साहाच्या सगुच्या शब्दे जीवन त्याला आलें
सेवा घेतां प्रीतिकराची भानस त्याचें धालें
अनुतापाची परन्तु जेव्हा तळमळ लागे हृदया
नव्या जिण्याच्या गोष्टी साड्गुन शान्तवि त्याला सदया
विरड्गुळा द्यायास जिवाला केव्हा प्रीतिभरानें
बोलत बैसे मुरार तिजशीं निर्मळ एकदिलानें
मात्र विचारी कधी मुलांची जेव्हा हालहवाल
घट्ट करूनी मन ती साड्गे 'हैतीं समदि खुशाल !'
आणि बाजुला जाउन अपुलीं करुण आसवें टाळी
आणि बोलतां कधी तयाशीं विषय तेवढा टाळी
हेतु मनीं की पतिस पडावा त्यानें पूर्णाराम
आणि न खातां हाय, निरामय निज गाठावें ग्राम
परि तद्हृदयीं वात्सल्याला उधाण जेव्हा आलें
मन संयमुनी कल्पित लीला कथुन तिनें शान्तविलें
दुदैवाची लीला भरतें कधी कधी तिज आणी
आणि बाजुला जाऊन गाळी डोळ्यांतुन ती पाणी
मुगुरजीनें कधी पुसावें 'डोळ कां सगु लाल ?'
तोंध साड्गती कपोलकल्पित गोष्ट हासरे गाल
परि सगुणेच्या जिवास नाही कधि द्यायाचा त्रास
या सुविचारें मुरारजीनें संयमिलेंच जिवास

प्रफुल्ल पाहुन प्रीतिरसानें भरलेल्या मुखकमला
 जीवनगुन्जारवीं तयाचा भृङ्ग यापरी रमला
 कौतुक वाटे रुग्णालयिंच्या परमुखरत देवींना
 शिलोजिच्या नव मधुर स्वप्नें दिसलीं मग नयनांना
 उतार पडतां मुरार साङ्गे सगुला सर्व कहाणी
 हृदय द्रवलें तिचें; साठलें त्याच्या नयनीं पाणी
 भरांत येउन साङ्गत असतां जेव्हां गहिवर दाटे
 सगुणा खाली बघुन आसवें गाळी डोळ्यावाटे
 पडला होता खाटेवरती असाच एके रातीं
 बसली होती सगुणा चेपित पाय तयाचे हातीं
 पेङ्गत, होते श्रवत शिलोजी त्याची करुण कहाणी;
 बोल्ड लागे तों अभिमानें मुरा विधीची करणी :
 'सगुणे ! माजं चितर् पगितलस् समदं आजवरी तू
 कथा जिवाची तुला साङ्गतों पन् नुरवाया किन्तू
 सगू, उदळला पैका ! पापं समर्दीं मागं केलीं
 पन् परनारीवतीं न्हाई नजर कदी ही गेली
 पित्त जिवाची तूच थेकलां तुज्या जिवाची आन
 तुला बुडवली म्हनूनश्येनी तळमळतो ह्यो प्रान
 सगू, अस्तुरी तूच जिवाची, तूच जिवाची देवी
 म्हतुन् वाचलों, जोड लाभली लइ भाग्याची देवीं
 आई म्हन्ली खरं खरं त्यें सगू जिवाला वाटे
 तू देवाची—!' तोंच लोचनीं पुनरपि पाणी दाटे
 परन्तु धरुनी नव आशा, तो उत्साहानें बोले
 'पूस पूस त्ये सगू अगूदर डोळे अपुले ओले
 नगें रहानं हतें, नरक ह्यो, किडं मानसं त्येंत
 नगें नगें ही मुमई जावूं परतुन अम्भेरींत

मानाजी पग् थोर ! मोडुनी शिपत् हासलां त्येला
 चूकच जाली ! कोप तरी ह्यो देवाजीनं केला
 परतुन जावूं, अम्भेरीच्या रावूं रानामन्दीं
 गरीबींत मड्ग् करुं देवाची अपुल्या तेजीमन्दी
 भाकर खावूं गरीबींतली घेउन पोरं सङ्ग
 आम्बराइच्या रानीं रावूं, काय कमी मड्ग् साङ्ग
 डोळां पानी का म्हुन् आता ? पूस पूस त्यें बाई
 राबायला अपुल्या रानीं कमीपना ह्यो न्हाई !
 आम्बराइचें मालक कोनी असतिल् त्यांना सेवूं
 टाकुन मागं पैका, अपुली राई कदितरि घेवूं
 पगीतल्यापुन, नरकाचं ह्यें रूपच, सगुणे मुमई
 अपमानाचें जिणं मनाला ततलं वाटत न्हाई
 खातिल पोरंबाळं तुकडा आन रानचा वारा
 भरती येइल खरी खरी ग सगुणे मड्ग् सौसारा
 घेउनश्यानी अम्बेराई, छत्री मानाजीची-
 बान्धुन, पूजूं रोज; व्हइल गं फिरपा देवाजीची
 सगू, वाटलं 'मरन्', तवा ह्यें व्होतं साङ्गायाचं
 रडगानं ह्यें अता कशाला ? दिवस अता भाग्याचें !'
 भावी सुन्दर या स्वप्नानें सगुचें मन आसावें
 नेत्र चमकले आणि हासली ती प्रीतीच्या भावें
 त्या भावाचें अमृत पिउनी पडला तो ही शान्त
 वारा बाहिर गीत गाउनी दमला त्यांत नितान्त

सगुची सेवा फळास आली, कृपा विधीनें केली
 रुग्णालयिंचा वास सम्पला, वेळ जायची आली

मुरास आतां आली होती फिरावयाची शक्ति
 काय न देइल मिळवुन जीवा सत्प्रेमाची भक्ति ?
 एक दिनीं मग करुन तयारी तीं गावास निघालीं
 कृतज्ञतेनें निरोप घेतां करुण आसवें गळलीं
 प्रवासजीवन केलें सगुनें निजसेवेनें गोड
 गहिवरुनी तो ननीं वदे 'ही लइ भाग्याची जोड !'
 एक दोनदा वदला तो मग 'सगू, जरा पड आता !
 घे विस्रान्ती, थकलिस भारी !' 'नग !' वदे परि कान्त
 वदे एकदा 'प्रवास जाला सड्गं मुखकर भारी,
 आता सड्गं असंच जाऊं आपुन या सौसारीं !'
 सगुणा हसली आणि मिट्टूनी डोळे विनवी देवा
 मुरार पाहे डोळेभर हें; कुणा न वाटे हेवा ?
 यापरि बोलत बोलत गोष्टी संसाराच्या गाड
 रहिमतपुरच्या थांभ्यावर तीं आली लागुन ओढ
 पहाट खुलली पूर्वाकाशीं अम्भेरीच्या मागे
 अजिङ्क्यतारा इकडुन पाहे न्याहाळुन अनुरागे
 सुखकर वाहे वडलिम्बांतुन नव वासुन्तिक वारा
 गवती शुष्क प्रदेश डोले माळावरला सारा
 काळीं रानें नव तेजानें तकाकलीं भवतालीं
 पडल्या झडल्या कुणी बान्धल्या रनीं आता तालीं
 नाङ्गरलेलीं पडलीं होती रानीं डिखळें काळीं
 कुठें चमकलीं त्यावर किरणीं नव, कोळ्यांचीं जाळीं
 पालवले वड, अम्बेमोहर खचुन दाटला पानीं
 स्वैर भरारुन रमले पोपट शब्डीं, कोयळ गानीं
 बूच-लिम्ब-वड-पिम्पर्णींतुन वळण घेउनी वाट
 चढणीवरती सरली, दावुन सर्पाकृतिचा घाट

भोवतालचे ताम्बुस निळसर डोङ्गर दूरावरुनी
 प्रफुल्लतेनें पाहत होते माना उन्च करुनी
 आनन्दानें मुरार उतरे प्रसन्नतेनें खाली
 मायभूमिची माती घेउन लावि अगोदर भालीं
 खिलारजोडी जोडुन कोणी तयार गाडी ठेवी
 शिलोजिच्या या योजकतेची स्तुती करावी केवी ?
 मुरा-शिलोजी-सगुणा बसलीं, बसला गाडीवान
 बुड्गुर वाजे खुळखुळ; त्यानें भरे वेळुचें रान !

एकाएकी परी सगूच्या कालव होई पोटीं
 करुण विचारीं हृदयीं झाली काही खळबळ मोठी
 भावि सुखाच्या स्वप्नीं रड्गुन बोले तोंच मुरारी
 'पगेत असतिल् वाट, न्हाइ का सगुणे पोरं दारीं ?'
 उत्तर कसलें, तों हम्बरडा हृदय फोडुनी आला !
 काय कथावें कैसा जाळी पुत्रशोक हृदयाला ?
 शोकावेगें खान्धावर ती टाकुन त्याच्या मान
 फुन्दफुन्दुनी रडली ! गेला मुरार माम्बावून
 शिलोजिनीं मग कथिलें सारें, ओसरल्यावर पूर
 दुःखावेगें मनांत उठलें मुरारच्या काहूर
 'कर्न्यासाठीं बरं मला, तू दुःख झाकलस् घोर
 सगुणे ... !' बोलुन इतुकें स्फुन्दे तोहि; नावरे जोर
 शिलोजिनीं मग सान्वन केलें धरुनी त्यांना पोटीं
 निजासवांनीं न्हाणुन वदले शब्द प्रेमळ ओठीं
 तोंच थाम्बले बैल प्यावया कमण्डलूचें पाणी
 'नवं जिणं ह्यें !' कमण्डलूची बोले स्वागत-वाणी

बहार १४ वा

नवें जिणें

ध्वनि गाडीचा पडतां हिरुच्या आतुरलेल्या कानीं
धावुन त्यानें मिठी मारिली सगुला दोहातांनीं
चुम्बुन त्याला, तिनें दाविलें कराड्गुलीनें काही
तोंच मुराला हिरू लाजुनी, हासत खाली पाही २२००
मान फिरवली; परि तो हासत जाई त्याच्याजवळी
चुम्बुन त्याला, मुरार वत्सल निजहृदयार्शीं कवळी
गहिवर येउन जरी दाटले नयनीं अश्रू वेगें
तरी मुरानें संयमिलें मन निजवात्सल्यावेगें
गुल्गुल गोष्टी हिरू मुराशीं बोलाया तों लागे
आणि साभिनय विक्रम अपुलें सर्व पित्याला साङ्गे
येतिल असले दिवस पुन्हा, हें सगुस वाटलें नाही
म्हणुन कौतुकें दृश्य मनोरम हें, ती पाहत राही

येउन आता मुरारजीला दिवस लोटले आठ
वदनीं त्याच्या तेज आपुलें वठवी कृष्णाकाठ
कमण्डलूचा गोड निरोगी नवा लागतां वारा
पुलकित झाला देह त्याचा नव आनन्दें सारा
नव शक्तीच्या पोटीं धरिला नवाड्कुरानें जोम
मुरार निन्दी शहररहाणी आणि तियेचें स्तोम
हृदयीं झाला अधिक प्रेमळ; परी जयांनीं त्याला
वागविलें अधमत्वे तयांना जाइ न भेटायाला

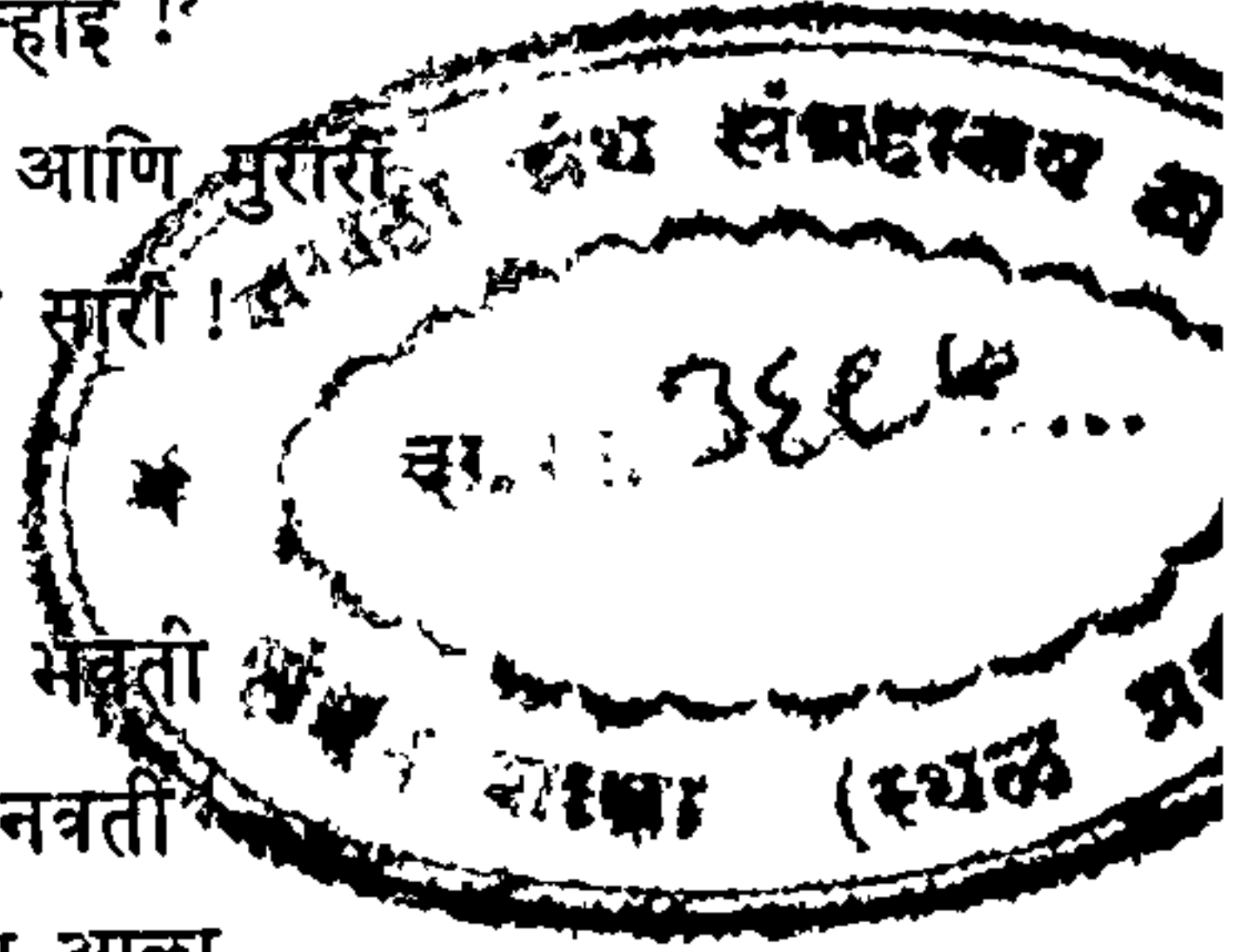
ज्या विभवानें अम्बेरीमाधि कला होता वास
त्याच वैभवे परतुन जाया त्यानें धरिली आस
प्रेमळ घरचीं सर्व माणसें आणिक अम्बेराई
याविण काही दग्ध जिवाला आवडलें मग नाही
-मूल न पोटीं, म्हणुन शिलोजी आणि तयांची कान्ता
पुरी लोभली यांच्यावरती, लागुन वेडी ममता

गप्पा-गोष्टी करित अड्गणीं अशी एकदा सारीं
बसलीं होतीं जमुन रात्रिची चन्द्रसुधेमाक्षारीं
आम्बेराइचे तोंच बोलणें हळुच काढिलें त्यानें
आणि वदे- 'हीं बरसातीनं भिजतिल आता रानें !
तजवीजीला नगें म्होरल्या लागाय का होवं
गेनबासनी पुसायला पन् आपुन् आता जावं
आम्बेराइवर जीव अडकला आता माझा सर्वे
शिपत मोडली ! काम न हातीं दुसरं कसलं धर्वें'
तोंच शिलोजी सरकुन पुढती हासत त्याला बोले
'मुरा, उताइळ होवुं नगें, ह्ये हैती तकडे डोळे
पोरापुन् तू भारी मज्जला, सगू बि माजी पोर
आला हकडे, मैतर माजा गेला म्हनुनी थोर !
मानाजीची किरत् वदावी कुनी ? किती ती मोटी !'
डोळे पुसले शिलोजिनीं मग, कालव होतां पोटीं
'शबूद गेला माजा ! माज्या धर्मासाठीं सारं
आजवरी ह्ये केलं ! न्हाई गेलों कोना हार
आम्बेराइ मी तुला अता ही मिळवुन बक्षिस देतों'
'नगें, करा ही किरपा मजवर' ! मुरार बोले हें तों

'किरपां केली लडलड मजवर मानार्जीनीं मागं
 आन बोललें, तवा किती मी धरला त्येंचा राग !
 पन् त्यें जालं खरं ! नशिब् हें फुटलं माज्या हातीं !
 ऐती मिळकत मन्जे, काका, अता वाटते माती !
 खपूनश्येनी रानीं, गाळुन मी निडळाचा घाम
 शेतामन्दीं रावुन म्होरें करिन पगा आराम
 सगुना माजी येइल सड्गं; टाकुन मागं पैका
 आम्बराइच्या रिणातनें मी सुटन; एवडं ऐका !'
 'मुरा तुला पन् ही घ्यायाला हर्कत कस्ली बोल
 परका मज् तू कदिबी न्हाइस् ; पितीं माजी खोल'
 'समूद खरं हें, पन् ही ऐती मिळकत काका दोड
 इचार भलतें येवुन आन बि लागत न्हाई गोड
 कुनी भरोसा घावा पुडला; नियत कुनी साड्गावी
 अता वाटतं गरिबिची म्या पितीं येक धरावी !'
 'पन् ह्यो माजा तुला-सगूला देतों खावू म्हनुनी
 वसुन सुखानं खा कायमचा वडलांचा ह्यो गनुनी'
 'नगें नगें ही किरपा मजवर करा यापुडं, काका
 पितींवतीं ओतिल माज्या विख दुसऱ्याचा पैका'
 परोपरींनीं साड्गितलें पण ऐकेनाच मुरार
 निश्चय पाहुनि समाधानले मनीं शिलोजी फार
 गोष्ट मनांतिल गुपित आपुल्या, साड्गायाला वेळ
 हीच पाहुनी योग्य, वोलले काय खळला खळ
 'मुरा ऐक तर, अम्बेराई न्हाइ कुनाची आत!
 न्हाइ गेनबा मालक; हाये धनी तियेचा सवता
 ' कोन पगू त्यो साड्ग बरं ? त्यो कोन सगू तू साड्ग'
 विस्मित सारे पाहुं लागले काहि न लागुन थाड्ग !

तोंच हासुनी गोड शिलोजी वदले हलवुन मान
‘हिरु आपला मालक तीचा ! भगवन्ताचं देनं !
कसा जाहला मालक त्यो बी नगें इचारूं काही
अम्बेराई ही पोरानो परक्याची मुळिं न्हाई !’

स्तमित जाहले किती वेळ तों सगुणा आणि मुरारी
भिजलीं नेत्रें पाहुनि लीला दैवाची ही सारी !

आकाशातुन वर्षत होतें सुखद चान्दणें भवती
प्रतिवस्तूला चराचरांतिल आली होती नवती

झुळझुळ वारा वाहुन आता जरा गारठा आला
निजले प्राणी, डोङ्गर, झाडें; शान्ति मिळे सर्वाला

मात्र विचारीं नवीन काही मुरार झाला गुड्ग
पुष्पावरती एकच गानीं रमतो ज्यापरि भृङ्ग

‘चला निजूं ! लह वाडुळ बसलों ! चान्द किती वर आला !’

वदतां काका, उठुनी सगळे गेले क्षोपायाला

परि येईना क्षोप मुराला; मागिल काळ समोर

दिसुन, शहारुन अङ्ग जाउनी भीति वाटली घोर

उपकाराचें जड हें ओझें जीवा वाटुनि फार

कृतज्ञता-आश्चर्य-भीतिनीं होय मनीं बेजार

सगुस वदे मग : ‘ही दैवाची करनी उलटी न्यारी

कोन कुनाचा कसा रिणा पग् दैवाच्या बाजारीं

कसं करावं, उपकाराचं जोखड जालं भारी !

धौबाजूनीं पुरता गेलों उपकाराच्या हारीं

आपुन सारें येक, खरं ह्यें; तरि पन् खपुनी रानीं

पैसं फेडूं समूद हिरूचें निडळाच्या घामांनीं !’

हुकार त्याला दिला सगूनें, तो हि जाहला शान्त.
शान्तिरूपिणी सृष्टी रमली ध्यानीं पूर्ण निवान्त !

कळे पुढे की शिलुकाकांनीं पुन्जी वेचुन सगळी
अम्बेराई, आपुलकीनें केवळ, केली अपुली
आणि सर्व हें मानाजीच्या मैत्रीसाठीं केलें
वचन पाळिलें पूर्णत्वानें मानाजीस दिलेलें
तेव्हा आला मुरारजीचा प्रेमें भरुनी ऊर
आणि त्याच्या नयनीं वाहे कृतज्ञेचा पूर
'अशीं मानसं मला लाभलीं, ही दैवाची खैर !'
बोलुन इतुकें सर्व विसरला तो दैवाशीं वैर

२३००.

चार घराचीं चार माणसें झालीं प्रेमें एक
परस्परा सुख घाया करितीं स्वार्थत्याग अनेक
आपुलकीच्या घरीं नान्दते प्रेमें निर्मळ शान्ती
सुख पाहुन हें शिलुकाकांच्या समाधान हो स्वान्तीं
पाहुन आग्रह पुढें मुराचा, वेळू सोडुन तेही
रहावयाला प्रेमें गेले आम्बराइच्या गेहीं
जीवन झालें सुरू तेथलें निर्मळ आनन्दाचें
उल्हासाचें मुरा घालवी जीवन शेतकऱ्याचें
'वनवासाची चौदा वर्स सरलीं आता वैस !
रामराज्य कर हतं !' बोलले शिलुकाकाहि मुरास

गेलीं वर्षे दोन; मुरानें पिकें काढिलीं छान
स्वयें खपूनी मग रड्गाला सर्व आणिलें रान

पहिला पैका आला, सारी विकल्यावरती खोती
 मुरास वाटे तेव्हा, पडले हातीं माणिकमोतीं
 साठवुनी ते आणि घालुनी करुण आसवें त्यांत
 मानाजीची छत्री त्यानें बान्धविली शेतांत
 रोज सकाळीं सायंकाळीं जातां येतां तीचे
 दर्शन घेउन काम चालवी मुरार मग शेतीचें
 केव्हा तरि काढून शिलोजी दिवसामाजीं वेळ
 बसती तेथे, हिरूसड्गतीं खेळत काही खेळ !
 आणि सगूच्या हुर्हुर हृदयीं जेव्हा स्मृतिनीं दाटे
 जाउन बैसे ती ही, गाळित अश्रू डोक्यावाटे !

थण्डी जाऊन, आता ऊष्मा वाढूं लागे थोडा
 शिशिरामधला खळखळणारा बारिक झाला ओढा
 परि थण्डींतिल चराचराची लोपुन भीषण छाया
 पानोपानीं मोहक विलसे नव वासान्तिक माया
 कुठे कोवळे पल्लव फुटले, कोठे मोहर आला
 वान्यामधुनी सुगन्ध लागे रानीं दरवळण्याला
 सुन्दर मन्जुळ पक्षिरवांनीं भरली अम्बेराई
 गीत कुहूचें तींत कोकिळा ताररवानें गाई
 पिकें काढुनी शेतकन्यांनीं रानीं रचुन बुचाडें
 खळीं घातलीं धान्य मळाया मोगण आणिक माडें
 मात्र पाणथळ रानीं होतीं अजुन ऊस-जित्रांपें
 हिरवट पानें पिवळीं झालीं परी उन्हाच्या तापें
 चालू झालीं कुठे गुन्हाळें, अगाप कोठे सरलीं
 वैपुल्याच्या आनन्दानें राई-रानें भरलीं

मोडुन आता मानाजीचें छप्पर पाचटलेलें
 कौलारू घर चौसोप्याचें नवें मुरानें केलें

बाजुस एका बैल बान्धले आणि वासरें-गाई
 रानवैभवीं खुलूं लागली त्याची अम्बेराई
 दुसऱ्या बाजुस सेवक त्याचा राहे कुणि केदारी
 पत्नी त्याची होय मन्जुळा सगुची मैत्रिण भारी
 उठून पहाटे शिलुकाकांनीं नित्य अभङ्ग म्हणावे
 गोड सुरावर कधि मन्जूनें जात्यावरती गावें
 सगुणा उठनी, गुराखालचें काढुनि, कामें पाही
 मुरार घेउन केदारीला कामावरती जाई
 पैरण साधी, खादीधोतर शोभतिं त्याला फार
 डौल मागला गेला तरि ही वदनीं कान्ति अपार
 कधी न्यहारी खाउन जाई, कधि तो परतुन येई
 केव्हा जेवण त्याचें सगुणा शेतावरती नेई

आज कराया गुन्हाळघर तो आणि ऊस पाजाया
 गेला रानीं दूर गळ्यासह, जाय हिरू हि पहाया
 टळली वेळा न्याहारीची, आटपुनी तरि काम
 सगू शिदोरी घेउनि लगवग निघे सोडुनी धाम
 सोबतिला घेउन मन्जुळा चालूं लागे वाट
 अपूर्व विलसे मधुर भोवती नव वासन्तिक थाट
 वाट सरावी झरझर म्हणुनी उत्सुकुनी स्वमनांत
 मन्जुळेस तों सगुणा बोले हासुन हळुच पहात
 ' गानं म्हन् त्यें तुजं मन्जुळे ! म्हन् त्यें बाई गोड
 वकूत् न्यारिचा - विगी विगी - त्यें ! जिवा लागली वोढ !'
 लाजे अपुल्याशीच मन्जुळा; सगुला परि आतूर
 पाहुनिया, ती काढी अपुले गोड रानटी सूर-

✓ ५ न्यहारीचें गाणें.

न्यारिचा वकुत व्होईल मैतरणी विगिविगि चाल ॥ ध्रु० ॥

नाङ्गरसुटीच्या आंत पोचाया होवं ततं

सोडितिल हात बैलाला धुण्डील नदर कोनाला

नदरे न पडन् मी जरी

जाइल माज ग तरा

उरिं रुतल माज्या सुरी

नग नगं गमावूं वेळ मैतरणी विगिविगि चाल १

लइ वाडुळ जुपि झालेली असत्याल समदिं शिणल्यालीं

शिण जाइल न्यारि करून अन् साङ्ग कुना देखुन ?

त्यें खुलें तोण्ड घामानं भरघोस हि कण्साहुन

पाहिलं जरी रोज मी

तरि हौस न होई कमी

फिरफिरुन पगायास मी

व्होतसे मर्नि उतायीळ मैतरणी विगिविगि चाल २

अचल पापण्या, डोळे सुस्थिर, टपोर, पाणीदार

आणि गाल यावरी पसरली हसरी जाडु अपार !

ऐकत होती सुस्वर गाणें सगुणा मन लावून

अन्तीं नजरा मिळतां, हसल्या दोघी लव लाजून

गाणें सरतां शान्ति दुणावे भरुनी रानीं सूर

आणि सगूच्या हृदया लागे गोड पुन्हा हुईर

‘भरघोस हि कण्साहुन’ ऐसें वदनीं घोळत काही

मैत्रिणीस ती वदे ‘मन्जुळे विगीविगी चल् बाई !’

हसे मन्जुळा डोळे मोडुन आणि सगू ही लाजे

खलले लोचन सगुचे, निर्मळ अनुरागाच्या साजें

तों बैलाला ताररवानें कुणि म्हटलेलें गाणें
 ऐकुन, थबकुन, मन्द पावलीं चाले ती अभिमानें
 दृष्टभेट तों होउन दोघें मनों आपुल्या धालीं
 घाम मुराच्या कितितरि होता डवडवलेला भालीं
 डोक्यावरती ऊन चाललें होतें तावत फार
 अर्ध्या धावेवरती होती मात्र सावली गार
 मोट सोडली आणि दाविलें गुरांस त्यानें पाणी
 केदारीला येण्याला दे हाक तयाची वाणी
 जमले सारे धावेवर ते, बसले अम्ब्याखाली
 तोंच शिदोरी सोडायाला सगुणा पुढती आली
 हिरू बैसला साङ्गाती मग, मुरार पुरवी कोड
 प्रीतिकराची चटणीभाकर लागे न कुणा गोड ?
 मग आवडतें गाणें तिजला म्हणावया तो साङ्गे
 लाजत हासत नकार देई तीही लाडिक रागें
 परन्तु केला आप्रह त्यानें आणि मन्जुनें फार
 तेव्हा गाई सगू, माधुरी भरली जींत अपार—

२४००

६ प्रीतीचें गाणें

[चालः— हे प्रभो विभो अगाध]

पिरतिची किरें S S S तू समूद्याहुनी लइ न्यारी ॥ ध्रु० ॥

ही पिरत जडालि रामाला
 सितेसाटी येडा पभुं जाला
 मग पुसे झाडांपाखरांला—

‘ कुनि दावा पिरत माजि प्यारी ’

१

हिनं झपाटलं दुर्पदीला
भुव्वासाटी जिव तळमळला
बाट कापतां त्यें बान्धायाला
भन् पैठन फाडि जरतारी

२

हिवं लागीर जनिला झालं
हिनं नाम्याला येडं केलं
हिनं तुक्याचं मन भारलं
या वेडांत रमलीं नरनारी

३

अशि झळम्बि कितिकां विज्ली
कितिकांची जीवजोत इझली
परि ज्यावर मतीं हिचि रिझली
त्यानं साधील्या मुक्ती चारी

४

घास तोण्डचा तोण्डीं राहे आणि हातचा हातीं
लव हि न लवलीं अचल मुराचीं दोडोळ्यांची पातीं
मोहनमन्त्रें भारुन गेला तो प्रीतीच्या गानीं
गात्रें त्याचीं रमलीं केवळ सौन्दर्याच्या पानीं
हिरू एकदा मुराकडे मग सगूकडे हळु पाहे
घटियन्त्राचा लम्बक अथवा जणु आन्दोलत राहे
हवेंतुनी मग गानरसाचे वाहत गेले पूर
पीक उसाचें आनन्दानें डोलुनि झालें चूर
सङ्गीताचे सूर उमटले मुरारच्या हृदयांत
अम्बेराईतून मिळाली सुरेल त्याला साथ
आणि कमण्डलु शेजारूनी वाहुन झुळझुळवाणें
ऐकवि मङ्गल गोड आपुलें प्रीतिशान्तिचें गाणें ! २४३०

पराम्ही संभ संग्रहालय, ठाणे. स्थळप्रत.

अनुक्रम

वि:

रविकिरणमण्डळाची पुस्तके

१ किरण (गद्यपद्य, मण्डळ)	८४
२ काव्यविचार (काव्यविषयक निबन्ध, मण्डळ)	१
३ उषा (पद्य, मण्डळ)	८१२
४ मधुमाधव (पद्य, घाटे-माधव जूलियन्)	८१२
५ शलाका (गद्यपद्य, मण्डळ)	१
६ विरहतरङ्ग (खण्डकाव्य, माधव जूलियन्)	८८
७ कला (खण्डकाव्य, गिरीश)	८६
८ नाट्यरूप महाराष्ट्र (ऐतिहासिक प्रवेश, विठ्ठलराव घाटे)	१
९ छन्दोरचना (मराठी वृत्तशास्त्र, प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन)	२
१० प्रभा (गद्यपद्य, मण्डळ)	८८
११ सुधारक (खण्डकाव्य, माधव जूलियन्)	१८८
१२ आम्बराई (खण्डकाव्य, गिरीश)	१

मण्डळाच्या सदस्यांची इतर पुस्तके

विष्णु कृष्ण चिपळूणकर	} (ग. त्र्यं. माडखोलकर)	८१०
आधुनिक कविपन्चक		१८४
विलापिका		८१२
फार्शी-मराठी-कोश	(प्रो. मा. त्रि. पटवर्धन)	४
दत्ताची कविता	(सम्पादक-विठ्ठलराव घाटे)	१८८
काळाच्या दाढेंतून	(श्रीधर रानडे)	८४
यशवन्ती	} (यशवन्त)	८१०
मित्रप्रेमरहस्य		८४
अभागी कमल	(गिरीश)	८१२

सर्व पुस्तके मिळण्याचे ठिकाण:- (१) रविकिरणमण्डळ, ४६१ शनिवार, पुणे शहर.

(२) परचुरे, पुराणीक आणि मण्डळी, माधवबाग मुम्बई.

रविकिरणमण्डळाचीं पुस्तकें

१ किरण

.....“खरें पाहूं गेलें असतां किरणांतील प्रणयगीतें बरींच मोहक उतरलीं आहेत. त्यांतील प्रेम सर्वच ठिकाणीं व्यावहारिक असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं.....प्रसन्नवशात् उद्भूत झालेल्या उत्कट भावनांना काव्यविषय करण्याचा साम्प्रदाय किरणांतील कवींनीं पाळला आहे.”

—सम्पादक, फर्ग्युसन कॉलेज मॅगॅझिन, पुणे.

२ काव्यविचार

.....“हा काव्यविवरणात्मक ग्रन्थ एकन्दरीनें सर्वाङ्गसुन्दर झाला आहे. त्यांत गेल्या अर्धशतकापासून कवितेचे जे नवीन प्रकार मराठी काव्यवाङ्मयांत प्रचलित झाले आहेत, त्यांचें सविस्तर विवेचन केलें असल्यानें त्याचा उपयोग काव्याचें मर्म जाणण्याच्या कामीं चाङ्गला होईल”.....

—ना. म. भिडे, बी. ए.

३ उषा

.....“यांत मण्डळानें आपल्या सभासद कवींच्या स्फुट कविता प्रसिद्ध केल्या आहेत.....या कवितांत वृत्तवैचित्र्य व विषयवैचित्र्य हीं दिसून येतात.....माधव जूलियनची अप्रतिबद्ध भाषासरणी, गिरीशांची कोमल भावना व कोमल भाषा, यशवन्तांचा देशाभिमान व कल्पना आणि सौ. मनोरमाबाईंच्या वाणींतील पवित्रपणा व उदात्तता, हे गुण या पुस्तकांत दिसून येतात”.....

—डेक्कन व्ह. ट्रा. सोसायटी, पुणे.

४ मधुमाधव

या पुस्तकांत विठ्ठलराव घाटे व माधव जूलियन् यांच्या स्फुट कविता सङ्गृहीत केल्या आहेत. घाटे यांच्या कवनांत विषयगाम्भीर्य व उदात्तता असून माधव जूलियन् यांच्या कवितांत भावनोत्कटता व कल्पनारम्यत्व दिसून येतें.

५ शलाका

“...रा. घाट्यांच्या सातच पानांत सामावलेल्या दोन अल्पकथा आहेत पण त्या अन्तःकरणास चटका लावण्यासारख्या उतरल्या आहेत...शलाकेच्या काव्य-सङ्ग्रहाकडे वळतांच कवितादेवीच्या क्रीडोपवनांतील एका लहानशा अजबखा-

न्यातच आपण सन्चार करीत आहों असा भास होतो. मण्डळांतील सर्वच मूर्तच्या अर्जां प्रतिभेची सम्पत्ति, कल्पनेचे तरलत्व, वर्ण्य वस्तुशी तन्मयत्व, वाणीचे प्रागल्भ्य व निरीक्षण-निरूपणाचे सूक्ष्मत्व हे बहुमोल गुण चाङ्गले वसत असल्याचे आढळून येते, ...या लहानशा कवनसङ्ग्रहांत विषयवैचित्र्य, रसवैचित्र्य व रचनावैचित्र्य हीं विपुल आहेत.” —वा. अ. भिडे, बी. ए. (रत्नाकर)

६ विरहतरङ्ग

...“प्रस्तुत काव्यांत, प्रियकरणीचा लाभ घडणें शक्य नाहीं, अशा भावनेनें उदासीन व निराश झालेल्या विरहातुर तरुणाच्या अंतःकरणांत मागील प्रेमप्रसंगाच्या स्मरणानें सळसळत उसळलेलें विचारतरंग साठविले आहेत...प्रस्तुतचें काव्य जिवन्त आहे, सरस आहे आणि त्यांतून, काव्यनायकाचें चरित्र उदात्त, निर्मळ समुचित, किंबहुना उदाहरणीय आहे, असा ध्वनि निःसंदेह उठत आहे...हें काव्य जितकें रमणीय उतरलें आहे तितकीच त्याची काविलिखित गद्यप्रस्तावनाही मननीय वठली आहे.” —वा. अ. भिडे (रत्नाकर)

७ कला

...“कला हेंहि या नाट्यात्मक कथाकाव्याच्या सदरांत पडेल.....कलेमध्ये जी मुग्धमधुरता आहे ती वाचकांना प्रत्यक्ष वाचनानेच कळणार आहे ... —वि. स. खाण्डेकर.

८ नाट्यरूप महाराष्ट्र

“In this way this may be looked upon as a book of ‘documents’ or ‘sources’ as well as a book of drama. The author has endeavoured also to give us a record of the manners, customs and religious thoughts of the Marathas.... H. R. Hamley.

(Principal, S. T. T. College, Bombay).

९ छन्दोरचना

...“केवळ अनुवादात्मक नसून त्यांत विचारस्वातन्त्र्य पुष्कळच दिसून येते.....पटवर्धन यांनीं या ग्रन्थांत चिकित्सकबुद्धि कसून चालविली आहे इतकेच नव्हे तर छन्दःशास्त्राचा विषय तळापासून ढवळून काढला आहे..... साहित्यशास्त्रासम्बन्धानें मराठींत जे कांहीं ग्रन्थ उपलब्ध आहेत त्यांत या ग्रन्थानें मौल्यवान भर घातलेली आहे..... —न. चिं. केळकर (केसरी)

“यां (पुस्तकांतील) कवितासंबधानें सर्वसाधारण बोलावयाचें झाल्यास त्या सर्वच ज्या त्या कवीनें कल्पना, माण्डणी, भाषा वगैरे बाबतींत काळजीपूर्वक लिहिलेल्या असून त्यांत निसर्गप्रेमत, सौन्दर्याची आवड, भाषेची सजावट करण्याची होस, सहानुभूति, वगैरे उदात्त गुण जागोजागीं दिसून येतात. व ही सौन्दर्यप्रीति व होस पुस्तकाचा कागद, छपाई, बांधणी वगैरे बाह्यांगावरूनही दिसून येते.”

—ज्ञानप्रकाश

११ सुधारक

“.....अशीं पात्रें निर्माण करण्यांत तुम्ही चाङ्गलें कौशल दाखविलें आहे. दाम्भिक वा कुटिल आचार-विचारांचा तुम्ही केलेला उपहास मर्मभेदी असला तरी न्याय्य आहे. या काव्यांत तुम्ही दाखविलेला बंडखोरपणा जुन्या लोकांना पसंत पडणार नाही; तथापि त्यांना खडबडून जागे करून विचार करावयास खास लाविल. तरुण मण्डळींना मात्र यांतील बहुतेक विचार पटतील व त्यांना हें काव्य आवडेल यांत शंका नाही.....

—वै. का. राजवाडे (पत्र)

REFBK-0003697

डळाचीं पुढील पुस्तकें

REFBK-0003697

यशोधन

म्हणजेच यशवन्तांचा कवितासङ्ग्रह, पृष्ठे सुमारे १७५

✽

✽

✽

उमर खय्यामच्या रुबाया

‘रुबा’इयात-इ-उमर-खय्याम’चें समग्र मूळ फार्शीवरून मराठी भाषान्तर, उप-युक्त टीपा व प्रस्तावनेसहित. भाषान्तरकार-प्रो. माधवराव पटवर्धन, एम्. ए.

✽

✽

✽

मण्डळाचीं सङ्कल्पित पुस्तकें

काव्यमनोरमा, लग्नाची गाठ, ओजस्विनी, गारांचा पाऊस, गज्जलान्जलि, सुनीतान्जली, कान्चनगङ्गा व माधविका.